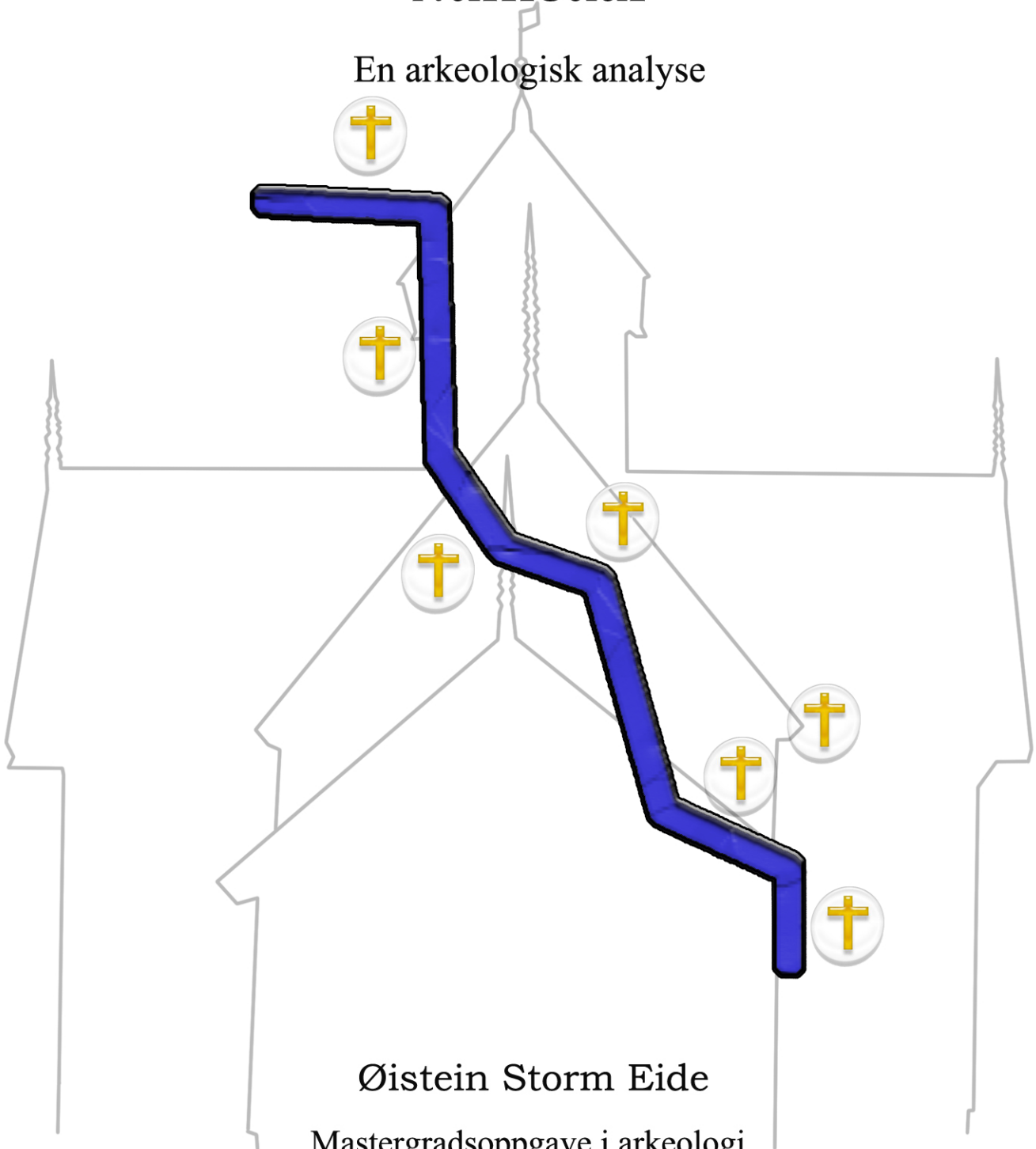

Middelalderens kirkesteder

i

Numedal

En arkeologisk analyse

Øistein Storm Eide

Mastergradsoppgave i arkeologi
Universitetet i Bergen

Våren 2011

Forord

Den aller hjerteligste takk rettes til min eminente veileder, professor Ingvild Øye, som til tross for sin hektiske hverdag alltid har funnet tid til å geleide meg i riktig retning med tips, råd og kommentarer. Uten denne hjelpen hadde nok produktet utvilsomt fremstått i en mer stusselig drakt. Takk også for din evne til å taue kandidaten tilbake til nuet, da han tidvis kunne vikle seg inn i de deler av det språklige univers som i beste fall kan kalles ”blomstrete”.

Takk til førsteamanuensis Arne Solli for tilgang til kartmateriale.

Takk til arkeologene Frans-Arne Stylegar og Inger-Liv G. Lund, samt numismatiker Svein H. Gullbekk og arkitekt Jørgen H. Jensenius for å ta seg tid til å svare på mine henvendelser.

Takk til Even Tråen for omvisning i Rollag.

En takk går også til arkeolog Carina T. Jøntvedt for tips og positivitet via internett.

Lokalhistorikeren Tov Flatin skrev i 1917 om den første turen som ble gjort med kjerre fra Flesberg til Kongsberg, hvilket medførte at ekvipasjen ”velta sju vendur”. Jeg håper å unngå samme skjebne når jeg på min analytiske vei gjennom Numedal stopper for å omtale de syv middelalderske kirkestedene etter beste evne.

Øistein Storm Eide

Bergen, 15. mai 2011

Innhold

1. Innledning	1
1.1 Presentasjon av oppgaven	1
1.2 Problemstillinger	2
1.3 Perspektiv	4
1.4 Undersøkellesområdet	6
1.5 Kilder	7
2. Forskningshistorisk bakgrunn	8
2.1 Eldre forskning rundt den tidlige kirkereising	8
2.1.1 Kirkeundersøkelsenes historiske utvikling	9
2.2 Spørsmålet om kultstedskontinuitet	10
2.3 Forskning knyttet til Numedal	13
2.4 Nyere forskning rundt kirkestedsproblematikken	13
2.4.1 Forskning på kirkesteder i innlandsbygder	14
2.4.2 Forskning på kirkesteder på Vestlandet	16
2.5 Annen relevant litteratur	18
3. Teoretiske og metodiske tilnærminger	19
3.1 Teoretiske tilnærminger	19
3.1.1 Teoretiske aspekter ved landskapsanalyse	19
3.1.2 Monumenter og relasjoner	21
3.1.3 Det kultiske rom	22
3.2 Metodiske tilnærminger	24
3.2.1 Visuell landskapsanalyse	24
3.2.2 Arkeologisk materiale	25
3.2.3 Retrospektiv bruk av skriftlige kilder	25
3.2.4 Stedsnavnenes betydning	26
4. Kirkestedene i landskapet	28
4.1 Uvdal kirkested	30
4.2 Nore kirkested	33
4.3 Veggli kirkested	36
4.4 Rollag kirkested	39
4.5 Flesberg kirkested	44
4.6 Lyngdal kirkested	47
4.7 Svene kirkested	51
4.8 Samlet vurdering	54

5. Gård og bygd – økonomisk status og struktur	55
5.1 Gårdsstørrelse	55
5.2 Gårdsgrensene	57
5.3 Øvre Numedal	57
5.3.1 Uvdal	58
5.3.2 Nore	60
5.3.3 Veggli	61
5.3.4 Rollag	62
5.3.5 Samlende vurdering av gårdene i øvre Numedal	63
5.4 Nedre Numedal	64
5.4.1 Flesberg	65
5.4.2 Lyngdal	66
5.4.3 Svene	67
5.4.4 Samlende vurdering av gårdene i nedre Numedal	69
6. Når ble kirkestedene etablert og hva avgjorde plasseringen?	71
6.1 Kirkestedenes alder	71
6.1.1 Øvre Numedal	72
6.1.2 Nedre Numedal	74
6.1.3 Indikative faktorer vedrørende aldersbestemmelse	75
6.1.4 Stedsvalg	77
6.2 Samlende vurdering	78
6.3 Sammenligning med undersøkelser i andre områder	80
7. Oppsummering og avslutning	81
Abstract	84
Figur- og tabelliste	85
Litteraturreferanser og andre kilder	87

1. INNLEDNING

1.1 Presentasjon av oppgaven

Tema for denne undersøkelsen er de syv middelalderske kirkestedene i dalføret Numedal i Buskerud fylke. Disse er, regnet fra nord mot sør: Uvdal, Nore, Veggli, Rollag, Flesberg, Lyngdal og Svene. Ved hele fire av disse stedene står det fremdeles stavkirker fra middelalderen, hvorav to har blitt undersøkt arkeologisk. Ved de øvrige tre stedene ble de gamle kirkene erstattet på 1700- og 1800-tallet. Bakgrunnen for at jeg likevel velger en analyse av *stedene* heller enn kirkene, er at arkeologiske undersøkelser ved en rekke lokaliteter rundt i landet har avdekket at de stående kirkene er sekundære bygninger, og at selve stedet dermed har blitt utpekt som rituell arena tidligere. Når dette skjedde, hvem kirkestedet ble anlagt av og hvorfor nettopp dette stedet ble valgt, er hovedproblemstillingene i min oppgave.

En undersøkelse av selve kirkestedet innebærer å belyse faktorer som kan lede til kunnskap om hvorvidt en kirke har blitt reist på et vilkårlig utvalgt sted, eller om det kan sannsynliggjøres at plasseringen har vært et svært så bevisst valg basert på relasjoner til, og samspill med, omgivelsene. I dette vil spørsmålene omfavne hvorvidt det kan kartlegges at kirken kan knyttes til én særskilt middelaldergård, eller om den kan sies å kunne relateres til flere gårder – eventuelt en hel bygd. Den geografiske plasseringen av kirkestedet kan her gi varierende indikasjoner i så måte: Et kirkested anlagt på en storgård, nær denne gårdens gamle tun og mindre sentral i forhold til de andre gårdene i bygden, kan i utgangspunktet peke dit hen at kirken opprinnelig har blitt reist som en privat gårdskirke med formål å betjene gårdsherren og hans familie alene. I tilfeller der kirkestedet synes å ha en mer sentral plassering hvor kirken kan appellere til de omliggende gårdene generelt, kan dette umiddelbart tolkes mot et samvirke av gårder som har reist en felleskirke til bruk for bygdefolket. I middelalderen strakk Numedals område seg fra Skurdalen i nord til sør for Svene, og ferdselen foregikk til hest eller til fots – og da langs et heller kupert og vanskelig fremkommelig veinett. Dette innebar at en reise kunne foregå over lang tid, og er kirkestedene anlagt nær ferdselsårer eller samlingsplasser for slik lettere stå til rådighet for folket? Kirkens synlighet i landskapet, har den blitt vektlagt? Har man i utstrakt grad brukt Numedalslågen som ferdselsåre ettersom kirkestedene i Numedal i stor grad er knyttet til denne? Kan en på bakgrunn av ferdselsårene si noe om den sannsynlige veien kristningen tok til dalen?

I tillegg til spørsmålene om *hvem* som bygget kirke og *hvorfor* stedet for kirke ble valgt, vil fokus i denne oppgaven være rettet mot *når* kirkestedet ble anlagt. Kan det på bakgrunn av arkeologisk materiale og/eller retrospektiv bruk av skriftlige kilder kunne la seg gjøre å tidfeste anleggelsen av kirkestedene? Har førkristne samlings- eller kultplasser hatt en innvirkning under religionsskiftet ved at kirkestedene har blitt anlagt på slike?

Målet med en slik studie vil være å søke om det kan sies at ett eller flere av de numedalske kirkestedene ble anlagt i den første kristningsfasen – før Kirken etablerte seg som organisasjon i 1152/53. Dette blir da før inndelingen av sogn og prestegjeld skjedde, men jeg vil geografisk forholde meg til de to prestegjeldene Rollag og Flesberg i denne oppgaven, da disse er kjent fra gammelt av, og delte dalen i et øvre og nedre område.

1.2 Problemstillinger

Min oppgave omhandler anleggelsen av middelalderens kirkesteder i Numedal, knyttet til spørsmålene om hvem som bygget kirke, hva som lå til grunn for stedsvalget og når dette kan ha skjedd. Det overordnede mål vil da være å søke svar på hvorfor en har valgt å helliggjøre akkurat disse lokalitetene som har vedvart fra middelalderen. Kan det være et lokalt maktsentrum med en mulig enerådende stormann som sto bak? Er kirkestedet resultat av et samvirke av gårdsbosetninger for felles benyttelse? Har relasjoner til den naturlige topografi eller kulturelle strukturer, som gunstig adkomst eller førkristne kultsteder en betydning?

Med andre ord ser jeg det som sannsynlig at makt, økonomi, førkristne kultminner og tilgjengelighet er relevante faktorer. Flere av de nevnte alternativer i kombinasjon kan også være tilfelle.

Et grunnleggende spørsmål innen forskningen om anleggelse av kirkested og reisningen av kirker, gjelder eiendomsforholdene vedrørende disse.

De eldste kristenrettene i Gulatingsloven, slo fast at det var *bøndernes* plikt til å reise og vedlikeholde kirker. Det kom frem i lovens første bolk, kapittel 10 (G10), hvor dette ble nedfelt av Olav den Hellige i samråd med biskop Grimkjell på Mostratinget i 1024. Allerede rundt 950 e.Kr. skal Håkon den gode ha bygget kirker langs Vestlandskysten (Hkr. 1979: 87f.), og den senere Olav Tryggvason bygde kirke på Moster rundt 995 e.Kr. og oppførte likeså kirker på sine egne gårder (Smedberg 1973: 126).

Gulatingsloven forteller også om forskjellige typer kirker (G12), hvor i denne oppgaven jeg vil konsentrere meg om typene *høgendes-* og *herredskirker*, som vanligvis regnes som hhv. enkeltmannsforetak og fellesforetak (Skre 1995: 198f.). Om høgendeskirke så den svenske kirkehistorikeren Gunnar Smedberg to typer. Om kirken hadde blitt reist av kongens

lendmann, hadde denne lovfestet rett til sin egen hær på tretti menn, hvilket skulle tilsi at lendmannens kirke ville blitt bygget adskillig større enn om den ble reist av en storbonde uten de samme privilegiene (Smedberg 1973: 129). Eventuelle arkeologiske spor etter eldre kirker under de stående kirkene i Numedal vil kanskje slik kunne si noe om kirkereisernes status.

I tillegg forteller lovene at kirkereiserne sto ansvarlig for tilsettelse og underhold av prester (G15), hvilket leder til konklusjonen om at dette innebar en betydelig økonomisk byrde for gjennomsnittsbonden. Det ville da være naturlig at flere bønder gikk sammen om å reise kirke for å klare av utgiftene, og kan dette gi seg uttrykk i kirkesteds plasseringen?

Det har i nyere tid blitt foretatt en rekke analyser av kirkestedenes topografiske beliggenhet, og det vil dermed være interessant å se hvilke trekk – om noen – som skiller kirkestedene i Numedal fra andre områders kirkeplasseringer i landskapet. For å skape en størst mulig helhet vil det være naturlig å vurdere min studie mot annen relevant forskning, for å se om geografiske, topografiske eller kommunikative variabler har vært av generell betydning for kirkereiserne, eller om dette har vært en underordnet problemstilling ved kirkestedsanleggelsen. Det sier seg selv at en bygd må følge og tilpasse seg de geografiske og topografiske forutsetninger som landskapet innbyr til, og kanskje vil en se at et samspill mellom mennesket og naturen i det engere rom som skapes av en dal, fortoner seg annerledes enn i et åpent, flatt landskap? Ikke minst vil spørsmålet om mulighetene for en monumental, synlig, plassering av en kirke i en dal kunne settes på prøve: Vil de omliggende fjell og åser nekte en slik mulighet, eller har kirkereiserne likevel funnet løsninger for dette? Eller igjen, har det spilt en avgjørende rolle? Her vil jeg også se nærmere på bygdens bosetningsstruktur. En analyse av gårdsgrenser og -navn vil kanskje avsløre forhold som har blitt endret fra gammel tid frem til i dag, og som kan ligge til grunn for anleggelsen av kirkestedene. Grenser og gårdstun kan ha blitt flyttet gjennom århundrene, og om en kirke i dag oppleves som et midtpunkt i bosetningen, er det ikke gitt at så også var tilfelle da kirkestedet ble valgt.

Det er som nevnt gjort en rekke arkeologiske undersøkelser under middelalderkirker i Norge, hvor det noen steder er gjort funn av så vel kristne som hedenske graver som knytter stedet til en kontinuerlig bruk av rituell karakter. Også foreligger det et omfattende myntmateriale som kan belyse hvor langt tilbake kirken har vært i bruk. Det kanskje mest interessante er spor etter tidligere bygg som knytter stedene lenger tilbake i tid enn hva de stående kirkene gjør. En nærmere gjennomgang av det arkeologiske materialet knyttet til kirkestedene i Numedal, vil kunne belyse sannsynligheten rundt spørsmålet om stedet er en forlengelse av et hedensk kultsenter ved eksempelvis om der foreligger spor etter gravfelt

eller andre strukturer fra førkristen tid. Funnmateriale fra hedenske graver i dalen, vil kunne si noe om hvor sent denne skikken fremdeles var aktiv, og eventuelle myntfunn eller annet daterbart materiale under kirkene vil kunne peke nærmere mot når kirkestedet ble anlagt.

1.3 Perspektiv

Innen forskningen omkring religionsskiftet har man ettersøkt om det foreligger kultstedskontinuitet, altså kan vi spore en resent bruk av en gitt lokalitets funksjon som kultsted i tiden før, under og etter religionsskiftet? For å kunne belyse et slikt spørsmål vil det da være naturlig å søke etter naturlige og kulturelle uttrykk i landskapet som kan ha hatt en rituell betydning for, eller sammenheng med, hedensk kultdyrking. Bøndene skulle altså reise kirker og dertil innhegne disse med gjerder (G13). I den førkristelige tid opererte man etter alt å dømme ikke med slike håndgripelige stengsler, og man levde da også i en symbiose der gudene og menneskene befant seg i det samme landskapsrommet hvor gudedyrkelsen kunne finne sted ved fosser og trær eller annet som ble ansett som hellig (Eliade 1969: 19; Steinsland 2005: 436), og hvor nettopp *naturen* besørget avgrensningen av rommet i form av eksempelvis åser, elver og lignende som datidens mennesker oppfattet som grenser (Gansum et al. 1997). I slike grenseområder falt det naturlig å anlegge gravfelt som igjen ble objekter for forfedrekult, og dermed vil en middelalderkirkes eventuelle plassering i nærheten av et slikt felt kunne klassifiseres som et eksempel på kultstedskontinuitet eller -overtakelse. Kan for eksempel de store hedenske gravfeltene Frygne i Nore og Kjemhus i Veggli ha spilt en rolle for kirkereisernes valg av sted i disse to bygdene? Kan en tolke at kirkesteder ble anlagt nær førkristne kultminner for slik fremstå som monumenter for kristendommen som var kommet for å ”overta” hegemoniet etter det utdaterte hedenske trosmønster? Er kirkestedet i tillegg anlagt høyt og dominerende, eller på annen måte synlig i terrenget, kan dette ha vært en bevisst handling for å skape en monumental effekt som betoner meningsinnholdet. Samtidig vil førkristne gravminner nær kirkestedet gjennom arkeologiske undersøkelser kunne gi et bilde av hvor lenge denne gravskikken ble praktisert i det gitte området, samt at tidsperspektivet kan skrenkes inn dersom der i tillegg foreligger funnmateriale fra kirkestedet som kan fortelle noe om når dette ble anlagt.

Dette er aspekter jeg vil vurdere i min gjennomgang av kirkestedenes geografiske og topografiske plassering i bygdekontekst. Nettopp bygdekontekst og antall kirkesteder er noe jeg også vil se nærmere på grunnet dalførets lengde og prestegjeldenes område. På 1600-tallet omfattet det daværende Rollag prestegjeld fjellområdene Dagali/Skurdalen i nord, og nærmeste kirke var da Uvdal. Kan det faktisk ha vært slik at folket på Dagali, hver gang,

skulle måtte ta den lange og utvilsomt svært strabasiøse ferden til Uvdal for å bivåne messe – eventuelt begrave sine døde eller gifte seg? Det er vanskelig å tenke seg at en slik tur ville la seg gjøre uten overnatting, og jeg vil se om der finnes indisier som tilsier at kapell/bønnehus har befunnet seg nærmere den perifere bebyggelse enn de syv kirkestedene som omhandles i denne oppgaven. I den forbindelse vil jeg i kapittel fire oppgi kirker som omtales i sagn der dette forekommer. Likeledes vil jeg omtale Numedals såkalte sagnkirker i et eget avsnitt mot slutten av oppgaven (jf. kap. 6.1.2), da utbredelsen av disse – om enn ubekreftet – kan gi et forsiktig perspektiv på hvorvidt kristendommen favnet bredt i dalføret i middelalderen.

Vi kjenner til at Numedal fra gammelt av inngikk i ferdselsforbindelsen mellom Øst- og Vestlandet gjennom de dokumenterte *slepene*, stier og veier som folket fulgte enten det nå var til fots eller til hest (Solhjell 1992: 357). I hvilken grad kan vi si at disse Nordmannsslepene har hatt betydning for bygdenes væren, og vil ferdafolket og ferdselsårene også kunne være et argument for å få reist kirke?

Lokalhistorikeren Reidar Fønnebø omhandler ferdselen i gammel tid, og har avdekket at det over Hardangervidda har befunnet seg en rekke veier og stier som må ses på som ofte brukte kommunikasjonsårer mellom Øst- og Vestlandet (Fønnebø 2004: 11). Lokalhistorikeren Fred Friberg skriver at trafikken i gammel tid har overveiende hatt utspring vestfra, grunnet at markedene for omsetning av varer og buskap befant seg på Østlandet. Folk fra Hardangerbygdene visste å utnytte dette gjennom oppkjøp og drifting av store mengder storfe til det vi i dag kjenner som Kongsberg, og lignende markedsplasser, for salg (Friberg 1977: 82). Kom kristendommen denne veien også? Fritjov Birkeli fant gjennom sin forskning på steinkors at de hjemmehørende i Numedal syntes å ha blitt utformet etter et vestlig, engelsk, ideal (Birkeli 1973) – uten at det klart fremkom hvilken vei innflytelsen hadde tatt hit. Med tanke på at veinettet over hele Østlandet har vært omfattende i vikingtiden (Fønnebø 2004), er det selvsagt mulig at kommunikasjonen mellom Numedal og kysten kan ha vært betydelig. I denne sammenheng vil det være interessant å se nærmere på tidspunktet da selve kirkestedene kan antas å ha blitt anlagt – og da kanskje spesielt i de nordre områdene av dalføret. Om kristningen av Numedal har blitt foretatt sørfra ville det være naturlig å forestille seg at dalens nordligste områder ble kristnet senere.

Uansett, har ferdselen gått gjennom Numedal vil en ikke kunne unngått seks av de syv kirkestedene i min undersøkelse. Lyngdal er altså noe perifer i så henseende.

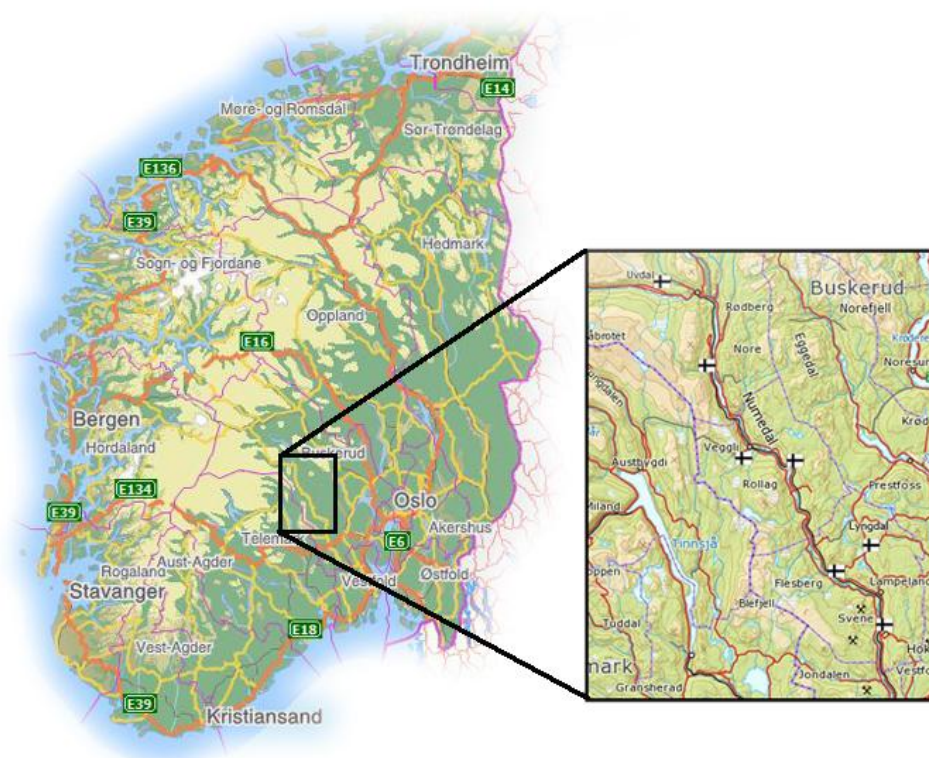
En oppsummering av oppgavens hensikt vil altså være å kartlegge og diskutere følgende spørsmål:

Hvem reiste kirke, hva har avgjort kirkestedets plassering og når skjedde det?

For å kunne nærme meg svar på dette, er det en del underliggende problemstillinger som må gjennomgås og vurderes:

- Står kirkestedet i opprinnelig tilknytning til en kongs- eller stormannsgård?
- Tyder stedet på et resultat av et bondesamvirke?
- Nærhet/avstand til gårdstun?
- Nærhet/avstand til hedenske gravminner?
- Hvordan ligger kirkestedet topografisk i landskapet og dalføret?
- Har gjennomgangsferdsel hatt betydning for anleggelsen av kirker?
- Ser vi plasseringen i sammenheng med kultstedskontinuitet?

1.4 Undersøkellesområdet

Figur 1.1: Utsnitt. Numedal med de syv middelalderske kirkestedene. Ø.S.Eide 2011

Jeg har valgt Numedal som område for min mastergradsoppgave da dalen har blitt ansett som en vesentlig ferdselsåre med tanke på den landbaserte trafikken mellom Øst- og Vestlandet i eldre tid. Dalføret vil slik sett kunnet fremstå som et skjæringspunkt, et møtested for kulturelle impulser fra både øst og vest. Dette vil kanskje kunne gjenføres i det arkeologiske materialet, og slik sett kunne si noe om fra hvor Numedal ble kristnet. Kom kristendommen over fjellet fra Vestlandet, kom den opp langs Lågen, eller over åsene fra øst?

Dalføret er langstrakt der det snor seg sørover drøye 10 mil mellom Uvdal i nord og mot Kongsberg i sør. Uvdal er en sidedal som skjærer vest-øst under høye fjell i nord og sør, relativt vid med et bredt slettelandskap der Uvdalselva renner østover forbi Rødberg, dagens politiske senter for Nore og Uvdal kommune. Her innlemmes elven i Numedalslågen som kommer ned fra Tunhovdfjorden, og fortsetter sørover selve Numedalen. Landskapet veksler mellom trange, ufremkommelige områder og åpnere, slake åshellinger hvor utnyttelse av disse har muliggjort bosetning gjennom tusenvis av år. Fra Rollag kommune og sørover, blir dalføret rammet inn av lavere åser som gir et åpnere landskap, som i større grad skaper muligheter for gårdsdrift på begge sider av Lågen. I de eldste dokumentene som omtaler Numedal går det frem at de fleste kirkene i området var sognekirker i høymiddelalderen. De tidligste oppgifter hvor prestegjeld nevnes, er fra 1500-tallet da dalen er inndelt i Rollag som dekket de fire øvre sognene, og Flesberg som hadde under seg Lyngdal og Svene. I dag er situasjonen en annen, men det er denne sogneinndelingen jeg forholder meg til i denne oppgaven, og vil gjennomgå kirkestedene fra nord mot sør.

1.5 Kilder

Landskapet er en viktig kilde i denne studien, og i landskapsanalysen blir kontekstuelle problemstillinger, som for eksempel nærhet/avstand til gårder og førkristne minner vektlagt. I tillegg vil de topografiske forholdene ved kirkestedet bli undersøkt, og dette er en metodisk kildetilnærming som kan gi grunnleggende informasjon omkring kirkestedenes plassering, og kan slik indikere relasjoner som har vært avgjørende for dette valget. Dette vil gi et utgangspunkt som jeg vil bygge videre på gjennom bruk av eldre arkeologisk og skriftlig materiale.

Det arkeologiske materialet i form av jern- og middelalderens funn og innberetninger fra Numedalsområdet vil bli benyttet for om mulig kunne danne et overordnet bilde av når kirkestedsanleggelsene fant sted, og også om en kan danne seg et bilde av økonomiske forhold rundt gårdene hvor disse funnene har blitt gjort. Her vil kulturminnedatabasene Askeladden og Oldsakssamlingens tilvekstkatalog utgjøre et fundament.

Det skriftlige materialet favner numedalske forhold i middelalderen, samt de eldste landskyldsoppgifter rundt gårder fra 1600-tallet og også studier av gårdsnavn og -grenser.

2. Forskningshistorisk bakgrunn

Jeg vil i dette kapittelet gjennomgå og presentere forskning som er foretatt omkring religionsskiftet og kirkesteder i Norge. Da dette er et forholdsvis omfattende felt vil jeg fokusere på de aspekter som har direkte relevans til mine undersøkelser knyttet til de middelalderske kirkestedene i Numedal.

2.1 Eldre forskning rundt den tidlige kirkereising

Allerede ved Rudolf Keyzers innledende forskning omkring religionsskiftet i andre halvdel av 1800-tallet ble det gjort klart at innførelsen av kristendommen skjedde i det øvre lag av samfunnet for deretter bli spredt nedover til mer eller mindre frivillige mottagere (Løwe 1997: 19f.). Dette er et syn som fortsatt har bred tilslutning (Steinsland 2005: 431).

Det karolingiske mønster, hvor det ble regel at en konge som lot seg døpe også ble ansett som kristendommens øverste verdslige leder, ble fulgt i England. Da det er vanlig å anta det er fra England de norske kristningskongene hentet sin inspirasjon, er det heller ikke usannsynlig at dette var en modell som også ble overført til norske forhold (Helle 1995: 48f.). Kongen beskyttet kirken gjennom biskopen, og biskopen rådgav kongen. Da Olav Tryggvason startet sin regjeringstid og kristningsferd i 995, er det å anta at kristendommen slik fungerte som ledd i et fundament for en mer hierarkisk samfunnsmodell, hvor kongen sto som den ubestridte leder, og befolkningen ellers fant sine avsatser under ham (Sigurðsson 2003: 37f.). Denne gjensidig gunstige forfatning bidro etter hvert til at den kirkelige makt vokste frem i skyggen av kongens mer politiske ærgjerrighet etter å underlegge seg landet, slik han hadde sett det bli gjort andre steder i Europa (Helle 1995: 52). Å stride for kristendommen ble et mantra for kongen, som dermed ville ty til vold der dette var påkrevd for å få folket til å etterkomme den nye troen – eller kanskje heller for å få dem til å underkaste seg hans suverenitet. En tolkning er at, lik kirken, ville også hedenske høvdinge og stormenn kunne se sine fordeler ved å vise lojalitet til kongen. Valget sto mellom alternativene å bygge kirke på sine gårder, og derved bli knyttet til kongens apparat og motta goder i form av beskyttelse, landområder og lignende (Se bl.a. Sawyer & Sawyer 1993: 92f.; Skre 1995: 171f.), eller kongen ville kunne konfiskere gården og viderefordre godset til kirken (G12).

Ikke minst ser vi uttrykk for dette i Gulatingslovens kristenrett hvor Olav Haraldsson pålegger forbud og straff for dem som praktiserte hedendom (G29).

Av dette kan leses at åsatroen altså skulle elimineres til fordel for kristendommen. Dette er et viktig punkt i min egen kartlegging av kirkestedene i Numedal, da motivet for plasseringen av en kirke *kan* ses i sammenheng med makt- eller kultstedskontinuitet, i form av at kirker kan ha blitt anlagt på storgårder, eller også nær eller i et førkristent kultområde som eksempelvis et hedensk gravfelt.

2.1.1 Kirkeundersøkelsenes historiske utvikling

I 1892 utga kunsthistorikeren Lorentz Dietrichson verket *De norske stavkirker* der han, på grunnlag av reiser gjort over en årrekke, gjennomgikk en systematisk byggteknisk analyse av i alt 322 stavkirker. Denne oversikten dannet grunnlaget for den forskningen omkring middelalderkirkene som skulle følge, og det er fremdeles å regne for et svært viktig utgangspunkt da det omfatter svært mange kirker som vi i dag i beste fall vet hvor sto. Blant kirkene som beskrives finnes også Numedalskirkene, og der jeg kan knytte informasjon til selve kirkestedene, vil jeg benytte meg av hans nedtegnelser i denne oppgaven.

Metodikken som ble fulgt i den eldste kirkeforskningen var basert på nøye målinger og beskrivelser av objektet, der kirken er undersøkt isolert og deretter typologisert og katalogisert. Denne fremgangsmåten ga utvilsomt svært verdifulle bidrag til forskningen rundt middelalderkirkene, men det går også tydelig frem at dette i første rekke var arkitekters syn, og altså *ikke* arkeologiske tilnærminger som ble benyttet (Krefting 1868; Bjerknes 1947; Davidsen 1964; Jensenius 1998; Christie 2009). Dette fremgår av de beskrivelsene av faktiske funn i grunnen, som mynter og keramikk, og også graver, som etter min mening ble tildelt en rolle i bisetninger: ”Efter denne oppdagelse ble gravene igjen tildekket uten at kistenes innhold ble rørt...” (Davidsen 1964: 115).

I 1956 fikk arkitekten Håkon Christie i oppdrag å undersøke Urnes stavkirke sammen med kollega Kristian Bjerknes. Dette skulle bli et livsverk for de to, samt den danske arkitekten Knud Krogh som ble innlemmet i prosjektet etter hvert. Dette resulterte i et planlagt firebinds verk hvor foreløpig det første bindet utkom i 2009. Arbeidet ble banebrytende for kirkearkeologien da man nå utvidet undersøkelsene til å omfatte grunnen *under* kirken.

Det spesielle som ble avdekket ved Urneskirken, var at den var delvis bekledd med materialer fra et annet, muligens tidligere bygg. Blant annet så man dette i den overdådige utskårne nordportalen som er avskåret og tilpasset i over- og underkant (Christie 2009: 115). Spørsmålet var om det på samme sted hadde stått en kirke forut for den stående stavkirken, og videre undersøkelser under gulvet i kirken brakte for dagen spor etter stolpehull, et avtrykk etter jordgravde staver/stolper fra reisverket til en tidligere kirke, en *stolpekirke*. Annet

bygningsmateriale med preg som knyttet det til en stavkirke, ble også funnet. Knud Kroghs endelige konklusjon var at det har stått to stolpekirker og én stavkirke der vi i dag finner den stående, den fjerde kirken på Urnes (Ibid.: 12). Dette er et tydelig bevis for at stedskontinuitet forekom, og vil være av interesse for min egen granskning blant annet ved datering av kirkestedene, ettersom de stående middelalderkirkene i Numedal ikke nødvendigvis er prov på når selve *stedet* ble tatt i bruk.

Forskningen har ledet frem til at det i dag finnes direkte og indirekte spor etter rundt 30 stolpekirker, de fleste under eksisterende kirker (Lidén 1995a: 129f.; Jensenius¹). I 2009 leverte Steinar Magnell sin masteroppgave i arkeologi om nettopp dette emnet. Han baserte sin oppgave på det arkeologiske materialet etter 11 kirker, geografisk spredt i Sør-Norge, supplert med historiske kilder for å avdekke grunner, ut over det åpenbare, for at disse ble reist. Magnell mener å finne et kronologisk skille ved Mostratinget i 1024, og at de antatte stolpekirkene fra før dette skillet *ikke* ble anlagt ved hedenske gravfelt, slik de senere kirkene ble (Magnell 2009: 60f.). Han støttet seg her til arkeologene Ingrid Fuglestvedts og Dagfinn Skres tolkning om at dette viste at de eldste kirkene ble reist ut fra politiske motiver. Dette er aktuelt for meg å vurdere ved kirkestedet i Uvdal, hvor spor etter en stolpekirke er påvist og slik kan belyse et mulig maktspekt, samt indikere et tidsrom for anleggelsen av dette kirkestedet.

2.2 Spørsmålet om kultstedskontinuitet

Hvorvidt eldre hedenske kultsteder ble kristnet, og slik videreførte stedets funksjon som et helligsted for gudsdyrkelse, lar seg ikke besvare med et entydig ja eller nei. Spørsmålet bunner i pave Gregors den stores instruks til den angelsaksiske misjon i 601, der han oppfordrer misjonen til å ta over førkristne templer og istandsette disse til kirker (McNicol 1997: 13). Hvorvidt direktivet ble tatt til følge også her hjemme, har vært underlagt en omfattende og dels vidstrakt debatt som fremdeles pågår. Jeg anser dette temaet for å være av en slik betydning, ettersom spørsmålet om kultstedskontinuitet er et av hovedpunktene jeg ønsker å belyse om har funnet sted i Numedal. Jeg skal her i korte trekk gjennomgå og oppsummere hovedpunktene og begrepsbetydningene i forskningen rundt dette.

Den skandinaviske kontinuitetstanken gjennom det siste halvannet århundre hadde utgangspunkt i de overnevnte to ytterpunkter, *ja* og *nei* til spørsmålet om kultstedskontinuitet,

¹ <http://www.stavkirke.info/stolpekirker/> (3/5 -11)

hvor ja-siden initierte debatten ved historikeren Rudolf Keyzers teori om hvordan Norge hadde blitt kristnet i løpet av 35 år.

Historikeren John McNicol har studert denne tidlige forskningshistorien, og for Keyzers vedkommende sto det klart at kristningen kom som følge av den angelsaksiske kirken, som ”prediket den sanne lære” (McNicol 1997: 34). Keyser hevdet det allerede eksisterte et utbredt førkristent administrativt system med dertil hørende riter og kultsteder. Det falt da naturlig at kristendommen overtok disse stedene, og til dels opptok hedenske skikker i det Keyser kaller ”Den norrøne kirken”. Med kongen som overhode var det denne særnorske utgave av kristendommen som virket i landet frem til pavekirkens første ordinerte biskop til Nidaros i 1152 (Ibid.: 36). Keyser berørte altså spørsmålet om kultstedskontinuitet, selv om det ikke var dette tema som opptok ham primært.

Historikeren P. A. Munch fulgte opp Keyzers arbeid ved å argumentere for kultstedskontinuitet gjennom stedsnavnsforskning. Han hevdet at overgangen fra hedensk til kristen tro forløp seg glidende og naturlig via en synkretistisk periode der de hedenske elementer ble innlemmet i den kristne liturgi. Munch pekte på odelsretten, og hevdet at der fantes utelukkende *private* hov, hvis eier var storbonden på gården hvor hovet sto. Denne bonden var dermed ”hovgode”, og som følge av odelsretten ville altså tittelen gå i arv, likeså selve hovet (McNicol 1997: 47). Munch forfektet dermed at kultstedskontinuitet var resultat av maktkontinuitet.

Gjennom 1920-årene publiserte filologen Magnus Olsen flere skrifter hvor han fulgte opp Munchs undersøkelser, men han utvidet området fra hedenske navn *på stedet* til å gjelde *i nærheten av* det middelalderske kirkestedet. Dette gjorde han på grunnlag av de førkristne gårdenes størrelse og mulige senere inndeling, som dermed kunne ha ”forskjøvet” det hedenske helligsted/-navn til eksempelvis nabogården til den opprinnelige storgården (Olsen 1926: 230f.). Olsen åpnet dermed for at en kirke ikke nødvendigvis måtte stå direkte over et hov for at man kunne ta i bruk benevnelsen kultstedskontinuitet.

På nei-siden i dette tidlige forskningsstadium utga forskeren og arkeologen Nicolay Nicolaysen en rekke skrifter om jern- og middelalderens bygg i andre halvdel av 1800-tallet, og som følge av dette avviste han tanken om sammenheng mellom hedenske hov og kirker på grunnlag av rekonstruksjoner av islandske hov- og skåletufter satt opp mot stavkirkenes konstruksjon. Dessuten pekte han på det manglende kildematerialet som kunne underbygge en slik kontinuitetstanke (McNicol 1997: 94ff.). For øvrig ble den interessante teorien fremmet om at dersom hedendommen i det hele tatt hadde utført sine ritualer innomhus, så ville dette sannsynlig ha funnet sted i allerede benyttede bygninger – altså bolighusene (Ibid.: 98). I sin

doktoravhandling *Hørg, hov og kirke* fra 1966, argumenterte den danske arkeologen og historikeren Olaf Olsen *mot* kontinuitetstanken på grunnlag av en rekke undersøkelser gjort i Danmark, hvor man ikke fant prov som tilsa at kirker hadde overtatt hedenske kultplasser. Som Nicolaysen mente også Olsen at blotutøvelsen i det førkristne samfunnet hadde foregått i bolighusene, der et rom ble klargjort til gildesal ved aktuelle anledninger (Olsen 1995: 121ff.). Ordet horg, gno. *horgr*, betyr ”steinsetting, haug eller røys” (Steinsland 2005: 284), og har blitt tolket som en i utgangspunktet frittstående, naturlig struktur som ble helliggjort, og også mulig overbygget for å beskyttes mot vær og vind (Olsen 1995: 124). Arkeologen Kalle Sognnes tolker horgen som eldre enn hovet, og argumenterte for forskjellen dem imellom ved ”religiøse handlinger knyttet til horgene synes således å representere privatsfærens alternativ til de kollektive monopoliserte ritualene som foregikk ved hovene” (Sognnes 2000: 95). Jeg tolker som at det til hovene kan knyttes et større innslag av makt gjennom rikdom, da disse, i motsetning til de naturlige horgene, var knyttet til gårder hvor en har hatt mulighet til å istandsette et større rom til rituelte formål. I 1966-67 ledet Hans-Emil Lidén utgravningene under Mære kirke i Nord-Trøndelag, der det ble funnet en samling såkalte *gullgubber* i fyllmassen etter fire tettstilte stolper som Lidén ikke fant å kunne ha hatt en konstruksjonsmessig funksjon i et kirkebygg (Lidén 1995b: 10). På grunnlag av Magnus Olsens arbeid om gullgubber fra 1909 tolket Lidén funnet i Mære som offergaver lagt ned ved hedenske høyetestolper (Ibid.: 11). Av dette kan det leses at å skulle finne spor etter et bygg som indikerer kultstedskontinuitet vil være svært vanskelig. Jeg vil derfor særlig se på relasjonene mellom kirkestedet og førkristne gravminner i mitt forsøk på å tolke om kontinuitet i kult og ritualer har funnet sted.

Et aspekt som i stor grad vanskeliggjør å fastsette hvordan hedenske riter og kulthandlinger ble utført, og i hvilken grad de kan ha hatt en påvirkning for hvordan den etterkommende kristne kult eventuelt har benyttet seg av de samme steder, er at det ikke finnes samtidige skriftlige kilder som forteller hvilke normer den førkristne skikken fulgte. Dette innebærer at det begrensede skriftmaterialet forskerne må forholde seg til, er lovene, stedsnavn og sagaene fra 1200-tallet. Her oppstår mulighetene for desinformasjon gjennom at de førkristne skikker under tiden kan ha blitt glemt grunnet det manglende skriftspråk (Ross 2002: 18), eller også kan det ha vært agenda for kirken å la en ”konkurrent” ties i hjel (Andrén 2002: 308).

Dersom forståelsen av maktbegrepet ovenfor kan overføres til Numedal, vil jeg tro at den senere reiste kirken vil befinne seg på den største og rikeste gården i bygden. Kirken bør også ha en reell nærhet til det opphavelige tunet, og førkristne kultiske minner eller stedsnavn *kan* være å finne i tilknytning til gården.

2.3 Forskning knyttet til Numedal

Der er ikke gjort kirkestedundersøkelser i Numedal forut for denne oppgaven. Hva angår Numedalskirkene ble Uvdal og Nore kjøpt av Foreningen til norske Fortidsminnesmerkes Bevaring (hhv. 1901 og 1890). Dette muliggjorde arkeologiske undersøkelser, og det var igjen Håkon Christie som ledet utgravningene i Uvdal (1978) og Nore (1968-69).

I bakken under Uvdalkirken ble det avdekket kristne graver og stolpehull som indikerte at her har stått en stolpekirke forut for stavkirken. Det var ikke mulig å anslå stolpekirkens størrelse, men det opprinnelige skipet i stavkirken var rundt 30m², hvilket skulle tilsi at den første kirken har vært betydelig mindre (Lidén 1995a: 129f.).

Under Norekirken fant man at den ble reist på et eldre kristent gravfelt, hvor gravene har blitt gjenfylt med stein for å jevne ut grunnen. Lorentz Dietrichson stilte spørsmål ved Nore kirke om hvorvidt et forefinnende *triforiekors*, *Andreaskors*, som ikke samsvarer med en kirke av denne typen, kan stamme fra et tidligere bygg på stedet (Dietrichson 1892: 408). Her er ikke funnet spor i bakken etter en tidligere kirke, men man antar det har stått en stolpekirke her som har blitt erstattet av dagens. Lik Uvdal har også kirken her hatt et opprinnelig skip på omlag 30m².

Om de øvrige kirkene og -stedene i Numedal er arkeologisk informasjon sparsommelig ettersom både Rollag og Flesberg fremdeles er sognekirker i bruk. Der middelalderkirkene har blitt erstattet på 1700- og 1800-tallet foreligger det heller intet arkeologisk materiale av betydning, og da slike undersøkelser inneholder svært viktig informasjon med tanke på aldersbestemmelse av kirkestedet, vil det bli nødvendig å iverksette andre metoder for å komme nærmere et svar på dette spørsmålet ved kirkestedene i Veggli, Rollag, Lyngdal og Svene. Dette kommer jeg tilbake til senere i oppgaven.

2.4 Nyere forskning rundt kirkestedspromatikken

Det er først i de siste tiårene at forskningen rundt selve kirkestedene har fått en større arkeologisk interesse. Jeg vil i det følgende belyse deler av dette gjennom de undersøkelser som så langt er gjort. Her må jeg legge til at selv om et undersøkt område kan kategoriseres som geografisk perifert i forhold til mitt prosjekt, vil Numedals betydning som gjennomfartsåre mellom Vest- og Østlandet – og dermed også dalens kirkestedsplasseringer – kunne settes i et videre komparativt perspektiv.

2.4.1 Forskning på kirkesteder i innlandsbygder

I 1984 avla Dagfinn Skre sin magisteravhandling knyttet til kirkesteder i Sør-Gudbrandsdalen (Skre 1988). Han utvidet dermed kirkeforskningen til å omfatte selve *stedet*, og om dets omgivelers romlige uttrykk kunne ha hatt betydning for byggherrens valg av kirkereising nettopp der. Skres arbeid var inspirert av undersøkelser den danske kirkehistorikeren Ebbe Nyborg hadde foretatt på Jylland, der han undersøkte relasjonene mellom kirke og øvrig bebyggelse, og der også eiendomsforholdene ble belyst (Nyborg 1986: 17f.). Skre tok for seg en rekke kirkesteder i 16 sogn med utgangspunkt i to modeller, hvor den ene var basert på tanken om at storbønder bygget privatkirker. Et slikt *enkeltmannsbyggeri* kjennetegnes ved at kirken ble plassert på en storgård som ikke nødvendigvis lå sentralt i bygden. I bygder hvor gårdsstørrelsene ikke varierte i nevneverdig grad – og slik fremsto som mer egalitære mikro- eller mesosamfunn – kan det tenkes at det var bygdefellesskapet, altså et samvirke av bønder, som gikk sammen for å få reist en kirke, et *andelsbyggeri*. Her ville det være naturlig at kirken ble reist på et mer sentralt sted, hvor bøndene ideelt sett ville ha en tilnærmet lik avstand til kirken. Valg av kirkested kunne også ha sammenheng med kongens innflytelse, og at gårdsherren på dette viset oppnådde en ønsket sosial prestisje og økt status (Skre 1988: 9f.). Økonomisk status kunne slik spille en viktig rolle i spørsmålet om kirkereising, og Skre benyttet seg av skattematrikkelen fra 1647 i et retrospektivt lys, for å se om landskyldsoppgiftene da gjenspeilte de konklusjonene han trakk. I stor grad ble det reist felleskirker i dette området, men det forekom også innslag av gårdskirker. Her var et fravær av kultstedskontinuitet.

Arkeologen Jan Brendalsmo disputerte i 2001 for doktorgraden gjennom en avhandling der han undersøkte middelalderske kirkesteder i Trøndelag, med problemstillinger angående byggherre; kristendommens tilpasning/overtakelse; når og hvor kirkestedene ble anlagt og de sosiopolitiske og økonomiske motiv for kirkereising. Brendalsmo fant at langt de fleste kirker frem til ca. 1200 ble bygget av konge, eller stormenn, og kirken. Av mangelen på hedenske graver i Trøndelag fra 1000-tallet sluttet han at det må ha vært omfattende kirkebygging allerede da. Kirkene er bygget på gårdenes tun, i eller ved tilhørende gravfelt fra eldre tid, og dette sammenfaller med kontinental og insulær, altså engelsk praksis, som kan indikere hvorfra innflytelsen kom. Jeg anser både Skres og Brendalsmos undersøkelser som svært relevante for min egen studie, og vil i arbeidet med å kartlegge kirkestedene i Numedals relasjon og beliggenhet i forhold til gårdstun, samt førkristne minner, benytte meg av deres metoder.

På hovedfags-/mastergradsnivå er det over de femten siste årene gjort en rekke kirkestedundersøkelser. De gjennomgående problemstillingene for denne type forskning er spørsmålene om hvem som reiste kirker, hvilke relasjoner som kan ha spilt en rolle ved anleggelsen, og når anleggelsen fant sted. Disse hovedproblemstillingene har blitt undersøkt gjennom landskapsanalyse, relasjoner til ett eller flere gårdstun, til ferdselsårer og hedenske gravminner, og endelig retrospektiv bruk av skriftlige kilder og studier av det registrerte arkeologiske materialet. De teoretiske og metodiske tilnærmingene som er blitt benyttet, sammenfaller i stor grad med hva jeg selv vil anvende, og som jeg gjør greie for i kapittel tre.

Da Numedal er et dalføre i innlandet, er det kanskje i særlig grad undersøkelser i tilsvarende strøk som kan knyttes til min studie. I sin masteroppgave fra 2005 gjorde Linda Cecilie Berg en komparativ analyse av de to kirkestedene Heddal i Telemark fylke, som en rik jordbruksbygd, og Røldal i Hordaland fylke med mindre gunstige vilkår i så henseende. Hennes mål var å belyse forskjeller og likheter på grunnlag av stedenes økonomiske forutsetninger. Her ville Berg undersøke stedene gjennom deres relativt avsidesliggende plassering i forhold til de tidlige maktsentra ved kystnære strøk. Som Numedal var likevel både Heddal og Røldal gunstig plassert i forhold til datidens ferdselsårer mellom Øst- og Vestlandet. Berg tok i bruk de samme prosedyrer som nevnt over for å belyse spørsmålene om beliggenhet, hvem som anla kirkestedene og om disse kunne defineres som nyopprettede eller anlagte på, eller ved, eldre kultsteder. Også tanken på ferdselsgjennomgangen ble belyst. Bergs undersøkelse ledet frem til at begge kirkestedene ligger i behørig avstand til eldre kultplasser, og selv om én spesiell gård i Heddal peker seg ut som større enn gjennomsnittet, er ikke kirkestedet sentralt plassert i forhold til denne gården, men heller knyttet til ferdselsårene og bebyggelsen som helhet. Røldals midtpunktplassering i en bygd av jevnbyrdige gårder ledet Berg til konklusjonen om at begge kirkesteder var felleskirker uten påviselig tilknytning til eldre kultsteder. Hva angår kirkestedenes alder fant Berg at dette var vanskelig å anslå da det ikke har blitt foretatt grundige arkeologiske undersøkelser under kirkene, og på grunnlag av etableringen av kirkesogn tidfestet hun med forbehold etableringen til andre halvdel av 1100-tallet.

Også Carina Mostue Tolpinruds masteroppgave fra 2008 er av særlig relevans for meg, da hun gjorde en komparativ analyse av syv middelalderske kirkesteder – hvorav to usikre – i innlandsbygdene Hole og Ål i Buskerud fylke. Hallingdal som disse stedene ligger i er nabodalen til Numedal, og det vil være svært interessant å se om disse to dalene følger et likt mønster. Tolpinruds undersøkelse ble gjort i lys av at Hole er en rik jordbruksbygd i flatlandet, mens Ål er en fjellbygd. Igjen ble de over nevnte prosedyrer fulgt og hun antok at

fire kirkesteder var anlagt som gårdskirker. Likevel, ut fra blant annet sentral beliggenhet i de respektive bygdelag ville hun ikke avvise tanken om at her også kunne ha vært et felles initiativ for å få reist kirke. En av disse sto i tillegg i kontakt med antatte hedenske stedsnavn, noe som kan indikere kultstedskontinuitet. Det siste kirkestedet, Stein, knyttet hun til kongemakt (Ibid.: 86). Når det gjelder kirkestedenes alder, åpnes det for at det kan ha blitt bygget kirker så tidlig som på 1000-tallet i disse bygdene (Ibid.: 73). Både Bergs og Tolpinruds oppgaver er spesielt interessante, ettersom de begge tar for seg kirkesteder i dalfører – kanskje især sistnevnte, da denne altså omfatter nabodalene til Numedal. Jeg vil derfor trekke disse undersøkelsene inn på slutten av min egen oppgave, for å se om der er sammenfallende faktorer mellom kirkestedsanleggelsene i de indre dalførene.

2.4.2 Forskning på kirkesteder på Vestlandet

Med tanke på Numedals posisjon som en betydelig gjennomfartsåre mellom Øst- og Vestlandet, anser jeg undersøkelser som geografisk ikke er direkte knyttet til Numedal som også svært aktuelle for min egen undersøkelse. Dette ut fra spørsmålet om kristningen hadde sitt utspring fra vestlandskysten, hvoretter den skal ha blitt spredt innover i landet. Et interessant spørsmål for meg her vil være om kristningen fra vest nådde Østlandet, eller om fremstøtet stoppet opp ved Langfjella og at kristningen av Østlandet dermed må ha hatt et annet utgangspunkt.

I alt seks hovedfags- og mastergradsoppgaver har hittil blitt foretatt på Vestlandet hvor Lilli M. Ingvaldsens studie fra 1996 var den første. Hennes område gjaldt fem skipreider i Sunnhordland, med i alt 17 middelalderske kirkesteder. Også her ble kirkestedene sett i relasjon til gårdstørrelse, førkristne kult- og gravplasser for slik kunne danne seg et bilde av anleggelsesforholdene. Organisasjonsmodellene Skre hadde benyttet, mente hun satte en norm, men som neppe var funksjonelt entydig (Ingvaldsen 1996: 92). Kun kirkestedene som lå på de rikeste gårdene i hennes undersøkelsesområde ville være å anse som enkeltmannsforetak. Ingvaldsen mente landskyldstørrelsen etter skattematrikkelen av 1647 *ikke* kunne benyttes retrospektivt da det til denne knyttet seg for mange usikre variabler, og de undersøkte gårdenes innbyrdes arealforskjeller var for store til at dette kunne fastsette de økonomiske forholdene. Ingvaldsen fant at kirker i hovedsak ble bygget på storgårder, og at disse i noen tilfeller også kunne knyttes til eldre kultsentra. Dette tolket hun som tegn på maktkontinuitet fremfor kult, men om hun ikke anså de to begrepene som motsetninger, understrekte hun likevel at i ett spesifikt tilfelle hvor kirkestedet og den hedenske kultplassen var lokalisert på en mindre gård, tolket hun dette som kult foran makt hva kontinuitet angikk

(Ibid.: 106f.). Denne studien er foretatt ut fra om lag de samme problemstillingene, og med de samme metodiske tilnærmelser som jeg selv vil benytte ved undersøkelsene i Numedal.

Lars Øyvind Birkenes sin hovedfagsoppgave fra 2004, *Gard, grav og kyrkje* omhandlet en sammenligning av 14 kirkesteder i den indre, midtre og ytre Hardangerregionen. Hans mål var å se disse stedene i den større geografiske helhet de var en del av, og benyttet en sosialteoretisk tilnærming for å se om mentalitetsendring i folket ved religionsskiftet kunne sies å ha funnet sted. Kirkestedene var anlagt nær ferdselsårer og/eller sentralt i bygden, hvilket betoner disse faktorene. Syv steder mente Birkenes å ha stormenn som byggherre, og bare to syntes å ha blitt anlagt som fellesforetak. De eldste kirkestedene ble datert til andre halvdel av 1000-tallet, begrunnet med at det var sannsynlig at de mest sentrale, administrativt sett, delene av Hardanger fikk kirke først (Birkenes 2004: 131).

En enda mer omfattende hovedfagsoppgave ble avlagt av Cathrine Brattekværne i 2006. Hele 22 kirkesteder i området rundt Indre Sognefjord ble belyst med det mål å undersøke om forskjeller ville oppstå mellom indre fjordstrøk og kystnære områder, hva angikk beliggenhet og nærhet til førkristne kultminner. De fleste kirkestedene syntes her å ha blitt anlagt av stormenn i tidsrommet mellom tidlig 1000-tallet frem til om lag 1200, noe hun tolket som tegn på maktkontinuitet. I forholdet til spørsmålet om kultstedskontinuitet, mente Brattekværne at få av stedene i hennes undersøkelse har tilknytning til eldre gravminner, eller møtesteder (Brattekværne 2006: 122f.).

Også Angunn Skeiseid (2007) og Camilla Haug (2009) har i sine prosjekt belyst kirkesteder ut fra de samme problemstillingene som de øvrige undersøkelsene. Begge har tatt for seg områder i Rogaland hvor Skeiseid gjorde en komparativ analyse av seks kirkesteder og et korssted på Nord-Jæren og i Indre Ryfylke, for å kartlegge forskjeller i beliggenhet i forhold til monumentalisme, utsyn og relasjoner til førkristne minner. Hennes undersøkelser viste at på de tre kirkestedene i ytre strøk var det blitt reist gårdskirker, og to av tre kirker i indre strøk var blitt reist som fellesforetak. Dette tolket hun som resultat av at kristningen startet ved kysten og bredte seg innover (Skeiseid 2007: 73f.). Korsstedet ble tolket som et synkretistisk innslag fra den tidlige kristningsfasen.

Camilla Haugs undersøkelser omfattet seks kirkesteder på Karmøy, deriblant Avaldsnes, og Haug ville undersøke om de øvrige kirkene hadde en strategisk plassering i forhold til kongsgården, og også i forhold til den viktige skipsleden som passerer mellom Karmøy og fastlandet. Undersøkelsene viste at fem kirkesteder var anlagt av storfolk, der kongsgården Avaldsnes pekte seg ut som den sannsynlige eldste. Ett ble anlagt som fellesforetak i et område bestående av likeverdige bønder (Haug 2009: 97f.).

Samtidig med Haug ble den hittil siste masteroppgaven som omhandler kirkestedsundersøkelser på Vestlandet, gjort av Eirik Herdlevær Søyland (2009). Han ville sammenligne 11 kirkesteder på det kystnære Lindås og den nærliggende innlandsøyen Osterøy, begge i Hordaland. Som Birkenes brukte han Giddens strukturasjonsteori som tilnærming, for å undersøke om omveltningene i samfunnsrutinene endret seg også ved anleggelse av kirkesteder. For øvrig fulgte han de samme teoretiske og metodiske prosedyrene som jeg selv vil følge i min oppgave. Søyland kom til at mens det på Lindås bar preg av å være nær kongsgården på Seim, og slik i hovedsak var gårdskirker i hans materiale, viste Osterøy en heller jevnere bondestand med felleskirker. På grunnlag av Seim antok han at kirker ble bygget begge steder ned på 1000-tallet.

2.5 Annen relevant litteratur

Numedal er intet unntak når det gjelder utgivelser av lokalhistoriske verk, og for Nore og Uvdal kommune ble det i 1973 utgitt seks bind om bygde- og slektshistorien i Nore av T.K. Loftsgard, seinere supplert i 1997-2001 med seks bind om Uvdal forfattet av Kåre Sønsterud. Kåre Olav Solhjell har i tillegg utgitt en samlet bygdehistorie for Nore og Uvdal i fire bind (1992-2006).

For Rollag kommune foreligger det et firebinds verk utgitt 1988-1993 av Knut Hoff og et femte bind utgitt 1997 forfattet av Even Tråen.

Tov Flatin utga mellom 1917-1947 fire bind om Flesbergs historie, og dette verket ble etterfulgt av Sigurd Vingers seksbinds historie utgitt mellom 1989-2001.

Det overnevnte materialet viser hovedverkene som beskriver Numedal fra et lokalhistorisk ståsted, og der finnes også en rekke andre artikler og dokumenter som beskriver dalføret og understreker interessen for numedølenes egen fortid. Jeg anser slik dokumentasjon som svært verdifull, og om dette i mitt tilfelle vil bli benyttet mer som oppslagsverk og underlagt kildekritisk metode, ser jeg det som utvilsomt at jeg finner materiale der jeg kan trekke veksler på i mitt eget arbeid.

3. Teoretiske og metodiske tilnærminger

For å kunne gi en velbegrunnet fremstilling av de faktorer som skal undergå granskning i undersøkelsesområdet, er det viktig å ha et verktøy som tar form av relevante teorier og metodiske fremgangsmåter for å belyse de spørsmål jeg har reist, for slik kunne skape et vitenskapelig etterprøvbart arbeid.

Å reise kirke var en kostnadskreven prosess som medfører at byggherre og økonomiske forhold i særlig grad må undersøkes for å avklare om hvorvidt kirkestedet kan sies å ha blitt anlagt i tilknytning til én gård, eller om stedet indikerer et fellesanliggende mellom svakere økonomisk, men jevnbyrdige gårder. For mitt arbeid med å kartlegge Numedals syv middelalderske kirkesteds opprinnelse, vil det derfor være imperativt å følge den vitenskapelige fremgangsmåten som kreves. Jeg vil derfor gjennomgå metodiske tilnærminger som jeg skal benytte i undersøkelsene, men først klargjøre for de teoretiske aspekter som jeg mener er relevante for min studie.

3.1 Teoretiske tilnærminger

Ved siden av den rent arkeologiske og historiske tilnærming som danner basis for denne type kirkestedsundersøkelser, har det i nyere tid blitt naturlig å forsøke fremhente både naturlige og kulturelle faktorer som kan ha hatt en betydning for, og som kan bidra til et helhetlig bilde rundt anleggelsen av et kirkested. Når jeg da skal foreta en landskapsanalyse og retrospektiv bruk av skriftlig og arkeologisk materiale vedrørende kirkestedene i Numedal, innebærer dette at jeg vil vektlegge det geografiske og topografiske rom, der en kirke og dennes plassering kan være et element i en større kontekstuell sammenheng heller enn som et isolert, løsrevet objekt som skal studeres særskilt.

3.1.1 Teoretiske aspekter ved landskapsanalyse

Landskapets fenomenologi – vår opplevelse av landskapet – er et begrep som også kan brukes i retrospektiv analyse. En må søke å gjenskape fortidens oppfatning av rommet både når det gjelder eiendomsstrukturer og -grenser, så vel som religiøse og politiske aspekter og det sosiale livet ellers (Sognnes 2000: 87). Altså, en må tyde de faktorer som kan ha utgjort normene i samspillet mellom naturen og mennesket. Dette leder mot at det er et maktapparat som avgjør hvordan strukturer anlegges i et gitt landskapsrom, og om dette sier sosiologen Anthony Giddens at det er nettopp makt i individuell eller organisatorisk form som er i stand

til å skape endring i et samfunn (Giddens 1984: 14). Slik ville anleggelsen av et kirkested forstyrre det derværende hedenske livsmønster, med alt dette innebar av sosial og rituell karakter, og bane vei for en ny struktur – en reproduksjon av samfunnet til den kristne norm. Dette vil kunne være en faktor i spørsmålet om hvorvidt et kirkesteds anleggelse kan settes i forbindelse med et førkristent kultsted og/eller en storgård.

Arkitekturteoretiker Chr. Norberg-Schulz forklarer *genius loci*, stedets identitet, som et begrep som brukes for å vektlegge viktigheten av samspillet mellom mennesket og naturen (Norberg-Schulz 1992: 21ff.). Dette gjelder til en viss grad også i det moderne samfunnet, hvor man eksempelvis ser forsøk på å få menneskeskapt struktur til å smelte sammen i en symbiose med de omliggende geografiske forholdene for å skape en helhet. Arkitekten Erik Lorange omtaler et hierarkisk landskapsrom hvor grensene oppstår der menneskene skaper dem. Et dalføre kan fremstå som et stort område, men det kan likevel være delt inn i mindre enheter, og til sammen vil disse store og små rommene skape et helhetlig landskap (Lorange 1984: 62f.). Slik vil da mennesket oppfatte *genius loci* som det landskapsrom i hvilket mennesket lever. Stedet *var* der, og mennesket skaper rommets grenser fra naturlige strukturer som fjell og åser, elver og lignende. I dette rommet bor mennesket sammen med andre mennesker som identifiserer seg med de samme grensene, og de oppretter sine gårder og bygger sine hus, og skaper på det viset nye, mindre sfærer hvor nye individuelle oppfatninger utgjør helheten i disse mikrokosmos som likevel alltid står i forhold til hverandre (Ibid.: 35f.; Gansum et al. 1997: 13). Med andre ord, det mennesket skaper, skapes i forståelse med – med godkjennelse fra – naturen, samspillet som utgjør den komplette væren.

Arkeologene Terje Gansum, Gro Jerpåsen og Christian Keller har fremsatt en teoretisk og metodisk prosedyre for hvordan en kan avgrense et landskapsrom kulturelt, og hvordan en kan avgjøre meningsinnholdet i anleggelsen av – i mitt tilfelle – et kirkested i et slikt rom. Spørsmål som er relevante for min oppgave, er for det første: hva betinger en kirkes eller et hedensk gravfelts plassering? Dernest, hvilke relasjoner og sammenhenger ser man mellom kirke, gravhauger og ellers omliggende strukturer, landemerker eller kommunikasjonsårer? Endelig åpner metoden for hvem eller hva objektene henvender seg til. Altså, hvilke faktorer kan ha vært avgjørende for byggherrenes valg av kirkested i den gitte kontekst. Samtidig er det viktig å være klar over en fjerde dimensjon i den romlige kontekst – tid – som er knyttet til et kulturminne. Et kulturminnes betydning kan endres over tid på samme måte som et menneskes perspektiv kan endres (Gansum et al. 1997: 12). I dette ligger også den subjektive, kulturelt betingede oppfatning hos betrakteren, noe som kan lede til individuelle forskjeller i forskningsresultatene. Dermed kan en ende i en diskusjon om i hvilken grad objektet for

forskningen er å betrakte som et medium – et medium som via fenomenologiske perspektiv vil kunne frigi informasjon (Gansum 1999: 5) til nytte for forståelsen av kulturminnets meningsinnhold. For å kunne danne et bilde av hvordan mennesket oppfattet, skapte og fungerte i sitt miljø i forhistorisk tid, må man derfor forstå fra det vi kan kalle et moderne, rasjonelt tankesett, og forsøke å tyde de kulturelle spor etter de normer som vitenskapen fastsetter. Vår forståelse av landskapet er altså kulturelt betinget og blir dermed også en individuell oppfatning alt etter hvilken erfaring og kunnskap man er i besittelse av (Gansum et al. 1997: 11f.). Slik vi registrerer og forstår et landskap i dag kan dermed ikke uten videre oppfattes som gyldig i en retrospektiv sammenheng, da generasjoner før oss ville se det samme landskap annerledes – slik generasjoner før der også hadde sitt syn. Likevel vil det kunne være elementer i det vi registrerer som kan benyttes i et retrospektivt lys. Altså, det som oppfattes som en intetsigende stein eller -røys i dag, kan ha hatt en stor betydning for kultutøvelse for tusen år siden. Slike konnotative eksempler er det graden av kunnskap hos betrakteren til en hver tid som vil avgjøre hvilken del av det dualistiske bildet som tillegges viktighet (Olsen 1997: 180). I dette ligger det at når jeg skal studere kirkestedene i landskapet, må jeg ta hensyn til hvordan landskapet kan ha blitt oppfattet – ikke bare i hedensk tid – men også middelaldermennesket må ha hatt et annet perspektiv enn hva vi kjenner i dag. Dermed vil jeg undersøke om kirkestedene kan sies å ha blitt anlagt med en bevisshetstanke om en meningsverdi henvendt mot strukturer av førkristen art, og likedan mot det nære landskapsrom.

3.1.2 Monumenter og relasjoner

Monumentet har en funksjonell og mental betydning gjennom hvordan det posisjoneres og vektlegges i relasjon til omliggende faktorer som økonomi og sosiogeografisk plassering (Hodder 1986: 121). Av dette forstås at stedet i samklang med monumentet vil kunne øke det endelige – og ønskede – meningsinnhold. Et monuments størrelse er ikke like avgjørende for et minne som for den symbolske verdi. Fra det simpleste trekors til det forseggjort tilhuggede i stein, har disse tilsynelatende kontrastene identisk minneverdi, samtidig som de like sterkt speiler den samme kulturelle tilhørighet. Likevel lar det seg lese ut av monumentenes attributter at det foreligger en betydelig forskjell som kan knyttes til økonomi – og som dermed symboliserer makt. Den instinktive oppfatningen vil da være at jo større monumentet er, dess mer ressurser og makt har den gravlagte – og dennes etterkommere – vært i besittelse av. Et monuments størrelse, eller særpreg og beliggenhet i terrenget, vil altså ofte ha en eller flere funksjoner ut fra bevisste valg og handlinger. Studier av gravhauger viser at disse gjerne

har blitt plassert på høydedrag, hvor de var svært synlige og derved skapte en sterkt meningsbærende sosial effekt overfor betrakteren. Denne kunne virke betryggende for dem som hadde en familiær eller på annen måte nær tilknytning til monumentet, og den kunne samtidig virke avskrekkende eller fordre respekt fra fremmede. Kan dette analogisk overføres til kirkesteders anleggelse, der ideen om betraktbarhet – og noen ganger makt – kan være grunnleggende? Gravhaugers form for henvendelse kan også ses i en kontekst hvor relasjon til andre kulturminner kan forme det sosiale rom (Gansum et al. 1997: 21). Eksempelvis vil et hedensk gravfelt henvende seg ”innover” til gårdstunet det tilhører, og ”utover” til verden ellers, og vil dermed fungere som markør for en sosial grense mellom ”det indre”; det kjente, og ”det ytre”; det fremmede, rom. Gravminner og deres størrelse og plassering nær innmark eller tun, kan slik gi indikativ informasjon om gårdens status og råderett til et gitt område (Øye 2002: 226). Slik oppstår det da flere rom i landskapet, alt etter hvilken tilhørighet en har til de forskjellige områdene. Dette ser vi igjen ved kirkestedene, og nettopp plasseringen av disse i gårds- og bygdekontekst vil kunne si noe om de sosiale forholdene rundt de tidlige gudshusene (Skre 1988: 19). I Numedal vil dette ha betydning når jeg skal søke svar på om kirkestedet bærer preg av å være anlagt av én eller flere byggherrer. En perifer beliggenhet vil slik kunne vitne om at den primære tanke ikke har vært å skape et samlende punkt for bygdefolket, snarere vil det kunne tolkes at kirken ble reist for opphavsgården alene, og slik sett virke eksklusiv, og også understreke opphavsgårdens status i form av utvilsom økonomisk – og kanskje politisk – makt, ettersom å reise kirke medførte store kostnader.

3.1.3 Det kultiske rom

Et viktig aspekt ved forskningen rundt religionsskiftet er å forstå den hedenske religion og det hedensk verdslige liv som en enhet, i motsetning til kristendommen hvor det allerede i de gamle kristenrettene fremgår et skille i form av de spesifikke, inngjerdete lokaliteter for gudedyrking alene (Steinsland 1995: 15). Ifølge religionshistorikeren Gro Steinsland var *siðr*, skikk eller sed, en selvfølgelighet i det kulturelle uttrykk i jernalderen, og det var først etter kristendommens innførsel at differensieringsbegreper som *hedendom*, *gammel sed* og *ny sed* oppsto (Steinsland 2005: 13f.). Det er i kulten, ikke i religionen, at folkereligioner som hedendommen har sitt tyngdepunkt, og at kultdyrkelsens mål er å tilbe for dette livets velvære (Ibid.: 32), i motsetning til kristendommen hvor man etterstreber en plass i etterlivet. Et interessant aspekt her er at ettersom åsatroen er både tolerant og polyteistisk, kan det resultere i at de samme gudene ikke nødvendigvis er de mest fremtredende i geografisk adskilte bosetninger. Dette medfører at et kultsted i én bygd ikke *må* fremstå som identisk til et

kultsted i en annen, og det vil da også kunne være variasjon i de førkristne kulturminnene/offerstedene som eventuelt kan relateres i en kommunikativ forbindelse til et kirkested.

Religionshistorikeren Mircea Eliade forklarte den førkristne kultutøvelse ut fra viktigheten av å skape en forbindelseslinje til gudene i menneskets religioner. Dette er en universell faktor som vi finner så vel i naturreligioner som kristendommen (Eliade 1969). I menneskenes trang til å skape, eller rettere sagt, gjenskape det kosmos deres guder har kreert – og som menneskene lever i – utføres en rituell avgrensning av et naturlig rom i landskapet som så helliggjøres, og dette vil fungere som et sentrum hvori mennesket står. Dette markeres gjennom gjenstander – i følge menneskene – iboende forbindelseslinje, *axis mundi*, til gudeverden. ”Om intet tegn åpenbarer seg, så skaffer man et tilveie” (Ibid.: 19). Denne fremstillingen sammenfaller med hedensk skikk, i at menneskene i jernalderen synes å ha helliggjort steder vilkårlig i et eksisterende landskapsrom hvor det ikke fantes skille mellom det religiøse og det verdslige. Eliade er blitt sterkt kritisert av bl.a. religionsviteren Jonathan Z. Smith for sin religionsuniversalisering av *axis mundi* som et sentrum. Smith bygget sin argumentasjon på nyere forskning som viste at det i mange religioner *ikke* forekommer en verdenssøyle slik Eliade fremstiller denne (Smith 1998: 25f.). Gro Steinsland støtter likevel Eliade, hvor hun mener at den hedenske kosmologis *axis mundi* uttrykkes gjennom verdenstreet Yggdrasil som knytter himmelen, jorden og underverden sammen (Steinsland 2005: 100f.). Denne tredelingen finner en igjen i dette verdensbildet, hvor *Åsgård*, gudenes marker, omkranser Yggdrasil i en indre sirkel. Utenfor *Åsgård* finner vi menneskenes verden, *Midgård*, som igjen er omsluttet av *Utgård*, et godt og farlig sted hvor anti-guder i form av kaosmakter regjerer (Ibid.: 98). Dette bildet kan ses på som en parallell til det førkristne samfunnet i form av bøndernes tun, innmark og utmark (bl.a. Solberg 2000: 257), og viser således den sterke sammenfiltringen av kult og samfunn i hedensk tid. Om dette ligger noe i forkant for den perioden mitt arbeid omfatter, mener jeg det likevel er svært viktig å besitte kunnskap om det hedenske mønster, da dette danner et naturlig fundament fra hvor det første samfunnet under den nye tro utviklet seg, og vi ser da også i kristendommen et ikke ulikt mønster med himmel, verden og helvete. Her vil *axis mundi*, eller Yggdrasil, kunne symboliseres ved kirkebygningen som en forbindelseslinje til Gud. *Åsgård* har sitt motstykke i den inngjerdete, vigslede kirkegården som adskiller det hellige rom fra menneskenes sfære. Dette er et interessant perspektiv som jeg vil se om kan gjenfinnes i konteksten rundt kirkestedene, da en sentral plassering i en eldre bosetning *kan* indikere et hedensk kultsentrum

nettopp ved en slik beliggenhet. Numedals topografi tilsier også at fjell kan ha fungert som *axis mundi* i dette området, og igjen vil det da være å se kirkestedenes relasjon til slike.

Der fantes mange offentlige og private former for ritualer og tilbedelse av gudene, og felles for dem var at akten måtte utføres på et sted helliggjort av en kultleder. Dette kunne forekomme i et temporært innviet rom på gården, eller også kunne naturlige strukturer i landskapet fungere som markører av permanente norrøne kultsteder. Dette kunne være ”en egenartet stein, en lund, en foss” (Steinsland 2005: 264), og slikt kan altså indikere en mulig hedensk rituell benyttelse av området. Også dette anser jeg som et viktig moment å ta hensyn til i analysen omkring kirkestedene, og den mulige kultstedskontinuitet.

3.2 Metodiske tilnærminger

Kildematerialet som kreves for å kunne gjennomføre en analyse av kirkestedene i Numedal, er sammensatt av flere kategorier som fordrer ulik tilnærming. For å skape et mest mulig riktig, belyst bilde av de problemstillingene jeg har satt meg fore i denne oppgaven, skal jeg gjennomgå de metodiske elementene jeg anser som relevante for mitt område.

3.2.1 Visuell landskapsanalyse

Et kirkested har sin plassering i et landskapsrom. Dette landskapsrommet er tredimensjonalt og har sine ytre grenser i *gulvet*; bakken eller marken; *vegger*; åssider, fjell, men også elver eller andre naturlige eller menneskeskapte avgrensninger; og til slutt *taket*; himmelen (Gansum et al. 1997: 13). I det hedenske samfunn har vi hørt at en ikke hadde et eget religionsbegrep, men at dette var innlemmet i det hedenske samfunn som *sed* og *skikk*. Dette betød at helligsteder manifesterte seg i landskapsrommet på en måte vi *erfaringsmessig* ikke er vant til, i form av ymse strukturer av naturlig eller kulturell karakter. Når vi så ser dette samme rommet i dag vil det for oss være naturlig å fokusere på det *vante*, altså kirkestedet som det religiøse innslag fra en yngre tid som vi kjenner oss hjemme i, og om hvorvidt plasseringen av dette har vært vilkårlig vil en visuell landskapsanalyse kunne belyse. En vil tyde landskapet for å få en oversikt over hvilke naturlige og kulturelle aspekter som eksisterer i rommet, og søke avklare om disse står i relasjon til hverandre (Gansum et al. 1997: 14f.). Eksempelvis vil kirkestedets evne til å formidle viktigheten av sin eksistens ut fra et topografisk perspektiv, bli betont gjennom beliggenhet i terrenget. Dess høyere og mer synlig kirken er plassert, dess mer dominerende er den. Det er utarbeidet en klassifisering av hvordan et kulturminne henvender seg til omgivelsene (Ibid.: 15), og jeg vil benytte meg av denne i kartleggingen av kirkestedets visuelle egenskaper. En kirkes plassering i forhold til

gårdstunet og bygdekontekst ellers, vil kunne virke allment inkluderende gjennom en sentral beliggenhet, mens en perifer plassering vil virke motsatt. I dag kan vegetasjon, moderne bygg og nye veitraseer være støyfaktorer som forstyrrer det opprinnelige landskapet, og slik være til hinder for den visuelle kommunikasjon mellom samtidige strukturer. Nyere bygninger og annet som står i konflikt mot relasjoner mellom eksempelvis en kirke og et gravfelt vil være overkommelig å se bort fra i mitt arbeid, men eksempelvis en skog er derimot ikke alltid like lett å tidfeste. Likevel, dersom en middelalderkirke i dag skulle være adskilt fra den angivelige ”modergårdens” gamle tun grunnet en skog, vil jeg tolke det som sannsynlig at skogen den gang ikke eksisterte, ettersom visualitet synes å ha vært vektlagt ved anleggelse av kirkesteder i gammel tid. Gjennom å knytte slike relasjoner vil en kunne danne seg en preliminær forståelse rundt anleggesforhold, og også hvorvidt der har forekommet kontinuitet i stedbruk fra førkristen tid, og jeg vil knytte landskapsanalyse av kirkestedene i Numedal opp mot annen metodikk for å få et størst mulig helhetlig bilde.

3.2.2 Arkeologisk materiale

Det er lite trolig at skriftlige kilder eller navnegranskning alene vil kunne gi en god indikasjon på når kristendommen kom til Numedal, og for å danne meg et tidsperspektiv omkring kirkestedenes alder og eventuell tilknytning til eldre kultsteder, vil jeg se nærmere på, i hovedsak, to forhold: Der det finnes arkeologisk informasjon om kirkestedene vil jeg kunne sette en *terminus ante quem*-datering, altså et tidspunkt hvorom kirkestedet *senest* må ha oppstått. Skikken med å begrave den døde i haug på gården i kultøyemed kan med sikkerhet dateres til 200-tallet her i landet (Sognnes 2000: 98), og har dermed hatt en virketid gjennom 800 år frem til dette opphørte som følge av det nye kristne ideal. Dermed vil jeg ved gjennomgang av arkeologisk materiale fra hedenske graver kunne sette en *terminus post quem*-datering, som da vil bety at kirkestedet må ha blitt anlagt i tidsrommet *etter* en slik datering. I dette arbeidet vil jeg benytte meg av kulturminnedatabasene Askeladden og Oldsaksamlingens arkeologiske tilvekstkatalog.

3.2.3 Retrospektiv bruk av skriftlige kilder

Da samtidige skriftlige kilder for den omtalte perioden i denne oppgaven ikke eksisterer, vil det være å benytte yngre nedtegnelser i et kildekritisk, retrospektivt lys. Det regnes for sannsynlig at selv om det i høymiddelalderen skjedde en fortetting av gårder til mindre enheter, samt de endringer Svartedauden medførte, er det å anta at den opprinnelige gården likevel er mulig å spore gjennom studier av eldre utskiftningskart og økonomiske kart (ØK-

kart). Jeg vil her ved hjelp av kart- og billedbehandlingsprogrammer som ArcGis/ArcMap og Adobe Photoshop forsøke å rekonstruere gårdsarealene slik de så ut i middelalderen; om tunplasseringen har endret seg, kartlegging av eldre veiforbindelser og hedenske kulturminner, samt markere visuelle forhold som kan skape relasjoner mellom kirkestedene og strukturer av interesse for denne oppgaven.

I *Skattematrikkelen av 1647* foreligger de eldste samlede skatteopplysningene for gårder i Norge, dvs. den landskyld hver enkelt gård ytte som følge av størrelse og produksjon. Jeg vil sammenligne gårdsstørrelsene med de opplysninger som fremkommer om landskyld for å se om det er samsvar mellom areal og økonomi, som igjen kan forklare om anleggelsesforhold rundt en kirke kan knyttes til én bestemt gård. Historikeren Håkon Hovstad peker på observasjoner gjort i blant annet Trøndelag der en ser sammenhengen mellom lite vald og høy skyld som karakteristika for eldre sentralgårder (Hovstad 1980: 25), og jeg vil se om dette også samsvarer for gårdene i Numedal. Samtidig er det viktig å presisere at skattematrikkelen ikke er en absolutt målestokk for hvordan forholdene i middelalderen fortonte seg, men jeg vil benytte meg av de opplysninger som fremkommer i et relativt lys, da disse gir et objektivt mål for den økonomiske status i middelalderen (Brendalsmo 2001: 71)..

Diplomatarium Norvegicum (DN) er en samling på rundt 20 000 ulike brev med rettskraft knyttet til norske forhold gjennom hele middelalderen, og som – som følge av økt skrivekyndighet etter religionsskiftet – inneholder store mengder informasjon om blant annet kjøp og salg av jord. Dette kan være av stor betydning når jeg skal summere de forskjellige gårders størrelse og økonomiske bærekraft.

Også *kongesagaene* belyser sider ved middelalderens hverdag som kanskje kan brukes i mitt arbeid. Om da ikke spesifikke forhold vedrørende Numedal, kan en likevel få et verdifullt innblikk i hvordan kongemakten handlet i den første kristne tiden, og kanskje kan dette benyttes i tolkninger av mitt undersøkelsesområde.

3.2.4 Stedsnavnenes betydning

I mitt arbeid med å kartlegge og identifisere gårder som eksisterte ved kirkestedene da disse ble anlagt i kristningsprosessen, vil gårdsnavn utgjøre en egen kildekategori. Innen gårdsnavnsforskningen har en typologisert navnene i klasser. De eldste blant disse regnes for å være de gårder hvis navn ikke kan la seg spore i gammelnorsk eller andre germanske språk. Usammensatte naturnavn som *Berg*, *Dal*, *Ås* og lignende, er regnet for å ha oppstått rundt Kr.f. Noe yngre er navn med andreledd *-land*, *-set*, som gjerne har oppstått i romersk

jernalder. Inn mot vikingtiden oppstår *-stad*, som ikke ble brukt senere om gårder ryddet i kristen tid. Til middelalderens omfattende nyrydningstid oppstår en mengde gårder med endelsen *-rud* (KLMN V, 640-641). Selvsagt er det i tillegg en lang rekke gårdsnavn som faller utenfor navneklassene jeg her nevner, men jeg kommer tilbake til dette under gårdsanalysen senere i oppgaven.

Veitslegårder som hadde plikt overfor kongen om underhold og husly for denne og hans menn, drev også inn skatter i form av ytelser og produkter fra underordnede gårder i omegnen som betaling for kongens beskyttelse. I sin avhandling om kongsgårder og gods i Hordaland har Frode Iversen undersøkt om det fantes sammenheng mellom gårdsnavn og slike ytelser til den kongelige veitslegård (Iversen 2007: 36f.). Med utgangspunkt i Magnus Olsens tolkningsarbeid omkring gårdsnavns opprinnelse og betydning, og også Oluf Ryghs etymologi i *Norske Gaardsnavne*, har Iversen jevnført dette med andres tolkninger (Iversen 2007: 37), og dette er en metode jeg selv vil benytte meg av i arbeidet med gårdsstrukturene for å søke om det også i Numedal kan antas å ha vært veitslegårder som har utpekt seg i bygdekonteksten, da disse i så fall kan ha hatt en innflytelse hva angår hvor kirkestedene er etablert.

Frode Iversen innrømmer at dette ikke var en regel en kunne anse som generelt gjennomførbar, men den åpner for et større perspektiv i navnegranskningsøyemed hvor da også andre faktorer kan avdekke forbindelser som er interessante i en gitt sammenheng.

Eksempelvis kan nevnes gårds- eller bruksnavn som *Kirketeigen*; *-åkeren*; *-berg*; *Korsteigen*; *Presthus* og lignende (Brendalmo 2009: 86), som har vist seg å være nyttige indikatorer som gjerne har overlevd tidens tann i større grad enn det klerikale bygg som kanskje en gang navnga gården eller stedet. Det er her verdt å merke seg at ved en gjennomgang av slike navn, og også gamle sagn, kunne arkeologen Frans-Arne Stylegar i 2000 ved hjelp av maskinell flateavdekking finne spor etter det som i dag kjennes som Åseral stolpekirke i Vest-Agder (Brendalmo og Stylegar 2003: 73).

Det må likevel forutsettes at mange gårder ble opprettet og fikk sine eiendomsstrukturer *før* kristningsperioden, og at gårder eller bruk med navn som gjenspeiler en mulig kristentilknyttet tolkning dermed er yngre enn den opprinnelige gårdsmassen.

Kartleggingen av gårdsnavn vil være sentral i mitt eget arbeid for å belyse hvem som var byggherre og hvorfor beliggenheten ble valgt.

4. Kirkestedene i landskapet

I arbeidet med å kartlegge kirkestedene i Numedal og bakgrunnen for at disse ble anlagt, vil det være nødvendig å danne seg et bilde av de topografiske og kulturelle forholdene områdene består av, for å avdekke faktorer som bidrar til å forklare hvorfor kirkestedene er plassert som de er. Slike faktorer vil være avstand/nærhet til opprinnelig gårdstun, hedenske kult- eller gravminner, eiendomsgrenser, ferdselsårer, og innsyn/utsyn til omliggende gårder, samt overordnet geografisk beliggenhet i bygden.

Da jeg vil søke å belyse hvem som initierte kirkestedet – og hvilken status dette hadde – vil det eksempelvis kunne fremtre en dominoeffekt gjennom kirkestedets perifere beliggenhet i forhold til andre gårder enn ”modergården”, hvilket kan indikere et privat bygg, som da igjen kan si noe om denne gårdens økonomiske og sosiale status – og dette kan dermed avdekke maktforhold i bygden. Er et kirkested derimot lokalisert slik at det grenser til flere omkringliggende gårder – altså en mer sentral og kanskje inkluderende beliggenhet i forhold til bebyggelsen som helhet, kan det vitne om et bondesamvirke hvor flere er deleiere i et fellesanlegg. Et monumentalt anlagt kirkested vil i tillegg kunne signalisere om graden av den psykologiske virkningen en kirke ville kunne hatt i brytningstiden da religionsskiftet foregikk. Ut fra plasseringen kan en slik tolke hvorvidt kirkestedet kan ha blitt anlagt vilkårlig, eller om det i en større mental – og også fysisk – landskapskontekst har vært viktig å betone maktaspektet ved at kirken ble bygget i, og hersket over, det tidligere hedensk-kultiske rom gjennom en anleggelse i relasjon til offersteder og/eller førkristne gravminner.

Jeg understreker at det overnevnte er eksempler, og at jeg nå skal foreta en visuell landskapsanalyse for å avdekke hvilke faktorer der er å finne ved de syv middelalderske kirkestedene jeg analyserer i denne oppgaven, supplert med annen relevant arkeologisk informasjon. Hertil har jeg utarbeidet kartmateriale for å gi en visuell oversikt som kan bistå analyseteksten. Kulturminnets henvendelse har altså, som nevnt, blitt vektlagt som meningsbærende; hvor relasjonen mellom innsyn og utsyn til/fra kulturminnet og omliggende geografiske eller kulturelle grenser har betydning for objektets anleggelse i en nær-romlig kontekst (Gansum et al. 1997: 14f.). I mitt kartmateriale blir dette fremhevet ved bruk av pilsymboler, og jeg vil i noen tilfeller avgrense et område rundt kirkestedet som kan tolkes som dettes nære henvendelsesrom.

Inndelingen av skipreider har ofte vært brukt som utgangspunkt for denne type analyser, da de utgjør de eldste kjente administrative grenser i tiden rundt religionsskiftet. Dette lar seg

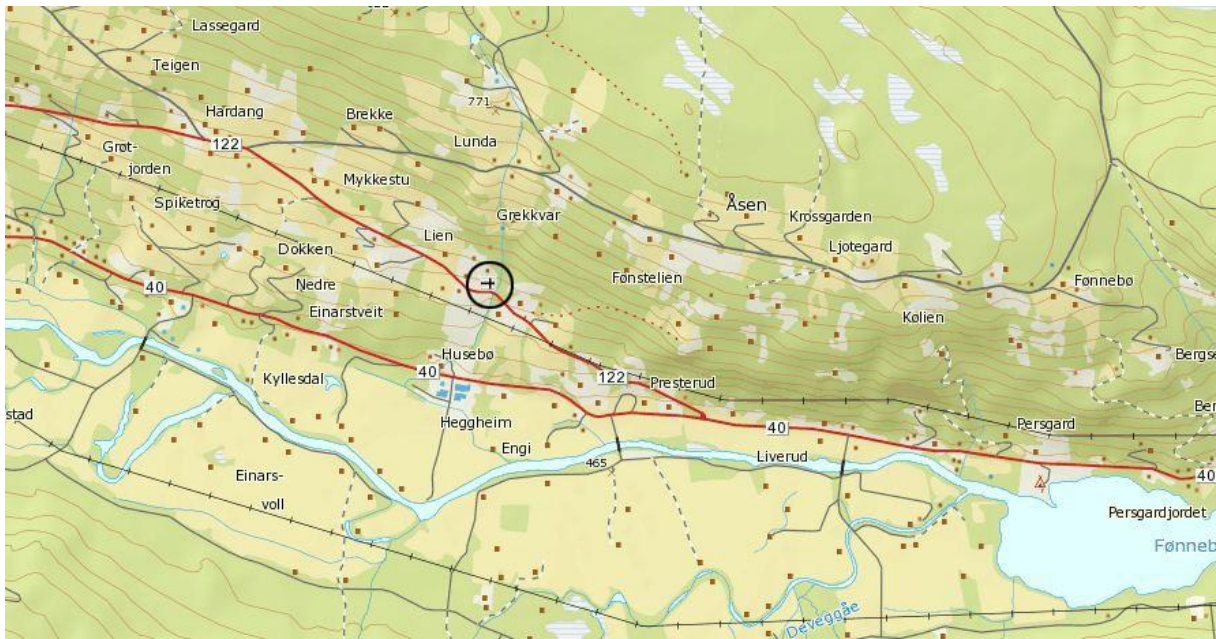
gjøre ettersom de skriftlige kildene tar utgangspunkt i leidangsvesenet, hvor gårder innen et gitt område pliktet seg til å stille mannskap til forsvar av landet. Ifølge forskerne kan denne ordningen dateres til rundt 950, og ble innført av Håkon den gode (KLMN X, 434). Dette er dermed en geopolitisk inndeling av landet som strekker seg forut for de senere klerikale grenser som inndeler landet i bispedømmer, prestegjeld og sogn. Skipreideinndelingen gjelder likevel for kystnære områder, og selv om en skipreide bærer navnet Numedal (Rynning 1914: 10; Bull 1920: 138), må dette settes i sammenheng med Lågens utløp, og ikke med selve dalføret. I diplomaterialet kommer det frem at seks av de syv kirkestedene i min oppgave var i middelalderen egne sogn i de senere prestegjeldene Rollag og Flesberg under Hamar bispedømme, som ble opprettet i 1153. Da jeg antar kirkestedene kan være eldre enn dette, vil jeg benytte denne inndelingen, men jeg omtaler områdene som øvre - og nedre Numedal. For enkelhets skyld gjennomgår jeg kirkestedene slik de geografisk ligger fra nord mot sør.

Oversiktskartene jeg har brukt er hentet fra Statens Kartverks nettsider (<http://www.statkart.no/>), hvor det også finnes historiske amtskart som jeg tidvis refererer til. De mer detaljerte symbolkartene er økonomiske kart fra Felles KartDatabase (FKB) i målestokk 1:5000 fra de respektive tre kommuner. Til disse har jeg lagt over og tilpasset, georeferert, mer detaljerte topografiske kart ved hjelp av programmet ArcMap. Deretter har jeg overført kartene til Adobe Photoshop, hvor jeg har plottet inn data som jeg anser som relevante, i form av nummererte symboler. Relevante data vil være det opprinnelige gårdstun, hedenske gravminner, historiske ferdselsveier og lignende.

Det følger en forklarende symbolnøkkel til hvert kart. Selve kirkene er bare tilnærmet riktig orientert, og dette blir vist gjennom at korssymbolet som brukes for kirkested følger kirkens faktiske orientering. Der avstander blir nevnt, er disse oppmålt i luftlinje fra FKB-kartene og er omtrentlige. Som kirkestedets senterpunkt har jeg brukt den stående kirkens alterplassering. Som tunets utgangspunkt for avstandsmåling bruker jeg senter i byggmassen.

Elveløpets rolle som ferdselsåre er noe vanskelig å fastslå. Jeg har ikke funnet at der har forekommet store endringer i traseen, som flere steder har blitt oppdemmet i nyere tid. Uvdøler jeg har snakket med kan fremdeles huske at vannføringen gikk høyere før, og at det da foregikk tømmerfløting. I løpet av drøyt 80 km mellom Uvdal og Svene kirkesteder har elven et fall på rundt 280 meter med mange ufarbare stryk. Dette ville nok også vært tilfelle i eldre tid, men da oppdemming vil kunne redusere elvens hastighet, anser jeg det som sannsynlig at ferdsel faktisk er lettere i dag enn før. Jeg vurderer derfor eldre ferdsel langs elven ut fra dagens situasjon.

4.1 Uvdal kirkested

Figur 4.1: Oversiktskart. Uvdal gamle kirkested innringet. Målestokk 1:30 000 Norgeskart. (Ø.S.Eide 2011)

Gårdsnavn	Gårdsnr.	Bruksnr.	Askeladden ID
Opdal	73	6	85738

Lokalisering og topografi: Kommer man nordfra og følger riksvei 40 sørover fra Geilo, kommer man til øvre del av de to dalene som samlet går under navnet Numedal, hvor Uvdal skjærer vest-øst i terrenget. Dalbunnen er relativt vid, slakt skrånende og befinner seg ca. 465 moh. midtveis i dalføret. Fjelltoppene som avgrenser dalen strekker seg over 1300 moh. både på sør- og nordside.

Uvdal kirkested ligger sørvendt drøyt 500 moh. oppe i åssiden, på et platå sentralt i den delen av Uvdal som kalles Kyrkjebygda på nordsiden av Uvdalselva. Uvdal stavkirke er bygget på en relativt plan terrasse, men lien er ellers stedvis meget bratt, noe som hindrer innsyn fra så vel høyere- som lavereliggende bebyggelse. Elven er her smal, grunn og ikke farbar, og dalbunnen domineres av et 700 m bredt belte av flate åkerområder på sletten foran åskammen som danner den sørlige horisonten.

Dagens situasjon viser at kirkestedet er omkranset av gårder/bruk, men har nærhet til bare det gamle prestegårdstunet (60 m) og nabogården Husebøs tun (150 m). Jeg ser det som sannsynlig at dette indikerer at kirkestedet opprinnelig tilhørte Husebø, hvorfra prestegården senere ble utskilt.

Figur 4.2: Uvdal kirkested sett fra sør (innringet). Husebø til høyre.

Ø.S.Eide 2011

Nevnt første gang: I forbindelse med et gårdssalg i 1368 nevnes *Vpdall sogn* (DN VIII, 183). I de følgende århundrer forekommer det variasjoner av samme skrivemåte. *Vpdal kirkiogarde* nevnes først i 1447 (DN VIII, 114).

Navn og tolkning: Uppdalr (gno) – den høytliggende dal. Navnet antas å ha blitt overført til prestegården (NG V: 433).

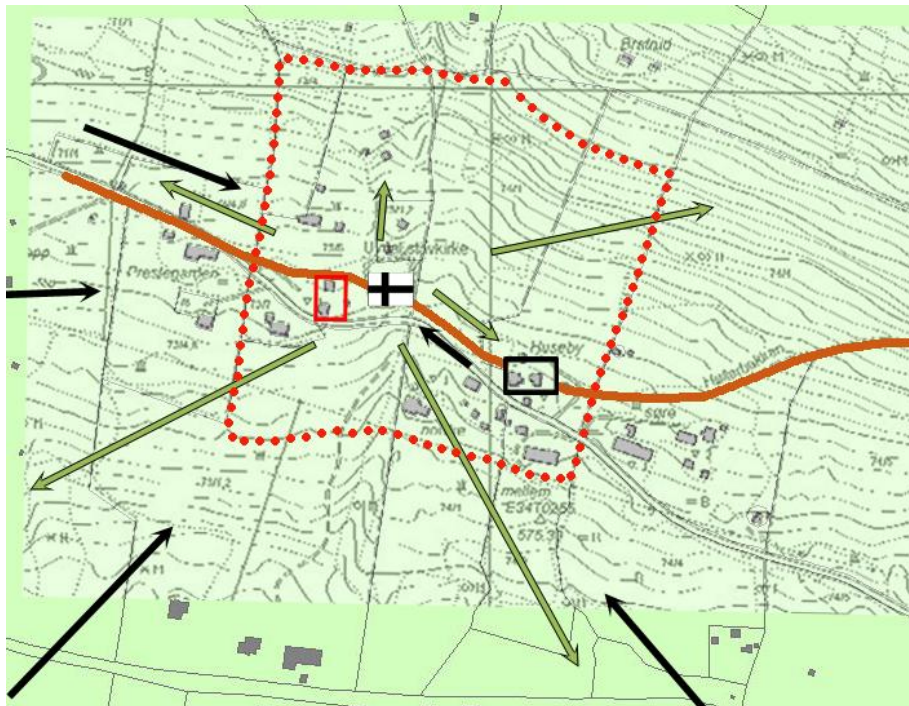
Nedlagt eller flyttet: Den stående stavkirken er fra andre halvdel av 1100-tallet, men arkeologiske spor under kirken viser at her har stått en bygning forut (Christie 1992: 20).

Arkeologiske spor ved kirkestedet: Jeg har ikke funnet at her foreligger opplysninger om førkristen aktivitet.

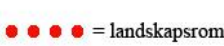
Henvendelse: Kirkestedet ligger høyt med vidt utsyn ut over dalen. Til tross for denne monumentale beliggenhet, har dalsiden en ”bølgete” karakter Ø-V, og terrassert N-S, og denne vekslende konkave og konvekse topografiske utformingen av området synes å være til noe hinder for innsyn for andre gårder i dalsiden enn selve prestegården og nabogården Husebø. Dette gir inntrykk av nær relasjon mellom kirkestedet og Husebø, og danner grunnlag for mitt forslag til kirkestedets nærmeste landskapsrom i kartet nedenfor (fig. 4.3); en ”på kanten”-plassering etter Gansums klassifisering (Gansum et al. 1997: 15), der kirkestedet henvender seg i flere retninger, men med fokus på ett nærområde.

Forhold til ferdselsårer: Som vist i figur 4.3, har den gamle ferdselsåren passert gjennom kirkegården. Den har startet ved Jønndalen lengst vest i Uvdal og kan der knyttes til en gren av Nordmannsslepa videre sørover over fjellet til Veggli. En mer nordlig gren som kommer ned ved Kjemhus NV for Teigen og Lassegard (fig. 4.1), synes imidlertid å være mer aktuell

for trafikken gjennom selve Uvdal. Den har fulgt en høyereliggende rute enn dagens Rv. 40, og har forbundet gårdene i dalen sammen før den krysset elven ved Rødberg øst i Uvdal, hvor den så fulgte Lågen sørover langs dennes vestside til Nore (Solhjell 1992: 355). Kirkestedet ligger dermed i leden for dem som skulle nord over fjellet, eller kom ned derfra og kan slik sett ha hatt betydning for ferdafolket.

Figur 4.3: Symbolkart Uvdal gamle kirkested. Målestokk: 1:7 000. Ø.S.Eide 2011

Symbolnøkkel: = kirkested, = historisk tun, = prestegård, = historisk vei,
 = utsyn, = innsyn, = landskapsrom

Samlet vurdering: Det historiske kirkestedet i Uvdal er monumentalt plassert på en terrasse i åssiden, om lag 500 moh. Den dominerende effekten blir likevel noe nedtonet da den topografiske utformingen gjør kirkestedet mindre synlig enn om kirken hadde vært plassert lenger frem på kanten av terrassen. Det er rikelig utsyn over dalen, mens innsynet er noe begrenset. Plasseringen gjør at kirken kan ha hatt en opprinnelig, bevisst henvendelse mot tunet på nabogården Husebø. Gjennomfartsåren har gått over kirkebakken, men jeg anser dette som en konsekvens av den sedvanlige måte å anlegge veier mellom tun i gammel tid, men den kan også settes i samband med ferdsel over fjellet fra Uvdal. Hedensk kultaktivitet ser ikke ut at har forekommet på eller ved kirkestedet, da her ikke er spor etter gravminner eller eldre kultstedsindikerende navn.

4.2 Nore kirkested

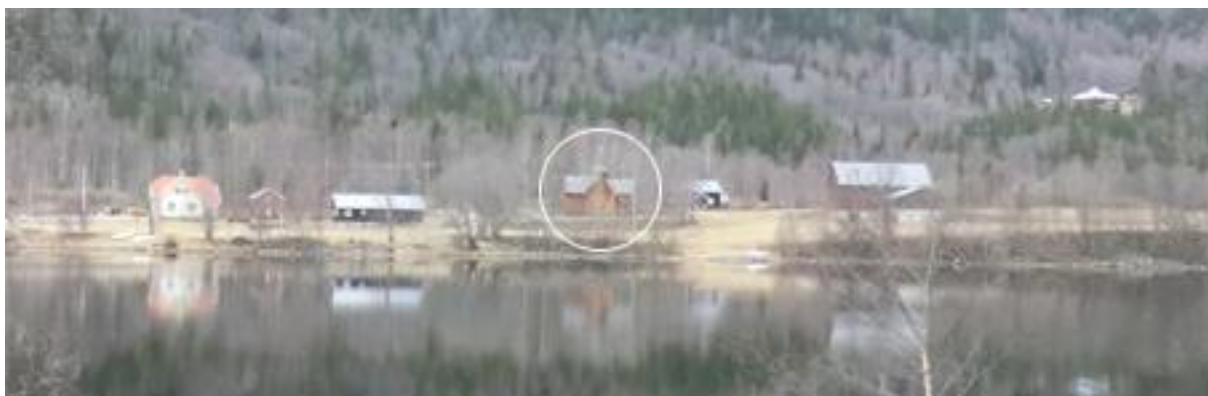
Figur 4.4: Oversiktskart. Nore gamle kirkested innringet. Målestokk 1:30 000 Norgeskart. (Ø.S.Eide 2011)

Gårdsnavn	Gårdsnr.	Bruksnr.	Askeladden ID
Nore	180	1	85174

Lokalisering og topografi: 6 km i luftlinje øst for Uvdal kirkested ligger dagens kommunesenter Rødberg, og like øst herfra møtes Uvdalselva og Lågen. Her skjærer Numedal sørover gjennom en trang passasje med bratte åssider. Ca. 2 km sør for Skjønne åpner Lågen seg nå opp i form av Norefjorden 265 moh. Denne skifter navn til Frygne-/Kravikfjorden om lag midtveis i den totale lengde, grunnet en innsnevring som skaper et eid på både østre og vestre bredd.

I eldre tid var her et sundsted hvor en ble fraktet over med båt, men dag er det forbindelse i form av en bro. Knappe 500 m sør for broen ligger Nore gamle kirkested rundt 50 m fra Noresundets vestre bredd, i et flatt og grøderikt område av bygda, om lag 270 moh. I vest stiger Hanskonatten raskt opp fra flatlandet til 732 moh, men det er godt utsyn i retningene nord og sør, samt over fjorden til Langodden og Gvålegårdene før åsene igjen reiser seg til 7-800 moh. bak disse.

Plasseringen er altså nær nøyaktig midt mellom Norefjordens begynnelse og der Kravikfjorden snevres inn ved Sunde, og danner således et sentrum i et mesolandskap i denne øvre delen av Numedalen. Et sundsted vil også kunne fungere som et møtepunkt for ferdselsaktivitet. Noregårdene har omfattet hele vestsiden av sundet og har blitt delt i Øvre -, og Nedre - hvor en del av sistnevnte ble utskilt som prestegård (Loftsgard 1973: 1702). Det historiske tunet på Nore omtales i Jordebok av 1615 og befinner seg 750 m nord for kirkestedet.

Figur 4.5: Nore gamle kirkested sett fra øst (innringet). Prestegården til venstre.

Ø.S.Eide 2011

Nevnt første gang: I forbindelse med eiendomsdeling i 1404 nevnes *Nora sokn i Nommadall* (DN V, 435).

Navn og tolkning: Nora, flertallsform av *nór* (gno) – trang, og viser til det trange sundet hvor kirkestedet ligger (NG V: 458). Dette har da også har navngitt gården og sognet.

Nedlagt eller flyttet: Den stående stavkirken er datert til andre halvdel av 1100-tallet, men arkeologiske undersøkelser har avdekket at kirken står på en eldre kristen gravplass (Christie 1981: 364).

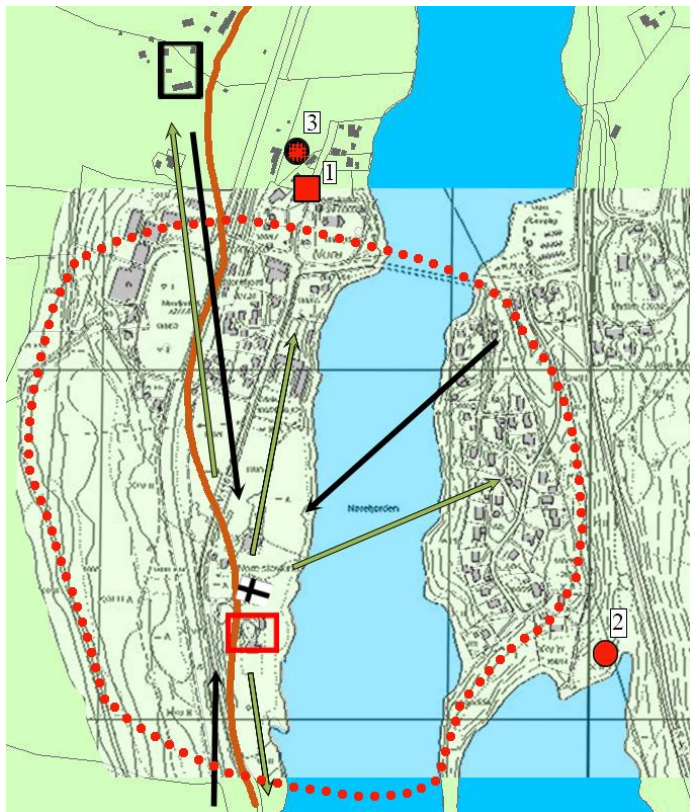
Arkeologiske spor ved kirkestedet: Der er et røysfelt 500 m nord for kirkestedet, og en gravhaug på Gvåle 500 m øst. Denne siste er ikke er synlig fra kirkestedet grunnet topografien.

Kirke i sagn: En kirke skal ha stått på Kråkesand på østsiden av Norefjorden, men ble knust og havnet i fjorden under et ras. Restene drev i land ved Nore, og kirken ble gjenreist her. (Solhjell 1992: 125).

Henvendelse: Kirkestedet ligger flatt og fritt, og i eldre tid må det ha vært tydelig markert i landskapet fra begge sider av Lågen. Den relativt sentrale plasseringen og gode ankomsten fra elven kan ha vært avgjørende for anleggelsen, samt fergestedet og den åpenbare visuelle effekt kirkestedet må ha skapt over fjorden. Mitt forslag til henvendelsesområde vil derfor grense mot røysfeltet i nord, da det historiske gamletunet ligger utenfor dette og ikke synes å ha en direkte befatning med kirkestedet, selv om der er visuell kontakt (fig 4.6); en ”rundskue”-plassering, hvor kirkestedet henvender seg i alle retninger.

Forhold til ferdselsårer: Den opprinnelige rideveien sto i forbindelse med Uvdal og kom sør langs Lågens vestsida, mens dagens Rv. 40 går langs østsiden. På grunn av omlegginger i byggmassen i sentrale Nore, blir det mer en antagelse at den opprinnelige veien har fulgt omtrent samme trasé som fylkesvei 116, men den skal ha gått nærmere forbi kirkestedet

videre sør mot Frygne. Lågen er nevnt, og åpner for at ferdselen til stedet kan ha blitt foretatt fra så vel Sevre i nord som Sunde i sør.

Figur 4.6: Symbolkart Nore gamle kirkested.
Målestokk: 1:11 000. Ø.S.Eide 2011

Symbolnøkkel:

- = kirkested,
- = historisk tun,
- = prestegård,
- = JA gravfelt,
- = JA gravminne,
- = mulig gravminne,
- = historisk vei,
- = utsyn,
- = innsyn,
- = vann,
- = landskapsrom

1. Askeladden ID: 89650: Gravfelt (JA). Fire røyser av stein lokalisert mellom fylkesvei 116 og hus på eiendommen Nordby. Skal ha vært langt flere her for 50 år siden. Feltet antas å ha vært synlig fra kirkestedet i gammel tid. ØK-kart: BT051-5-3.

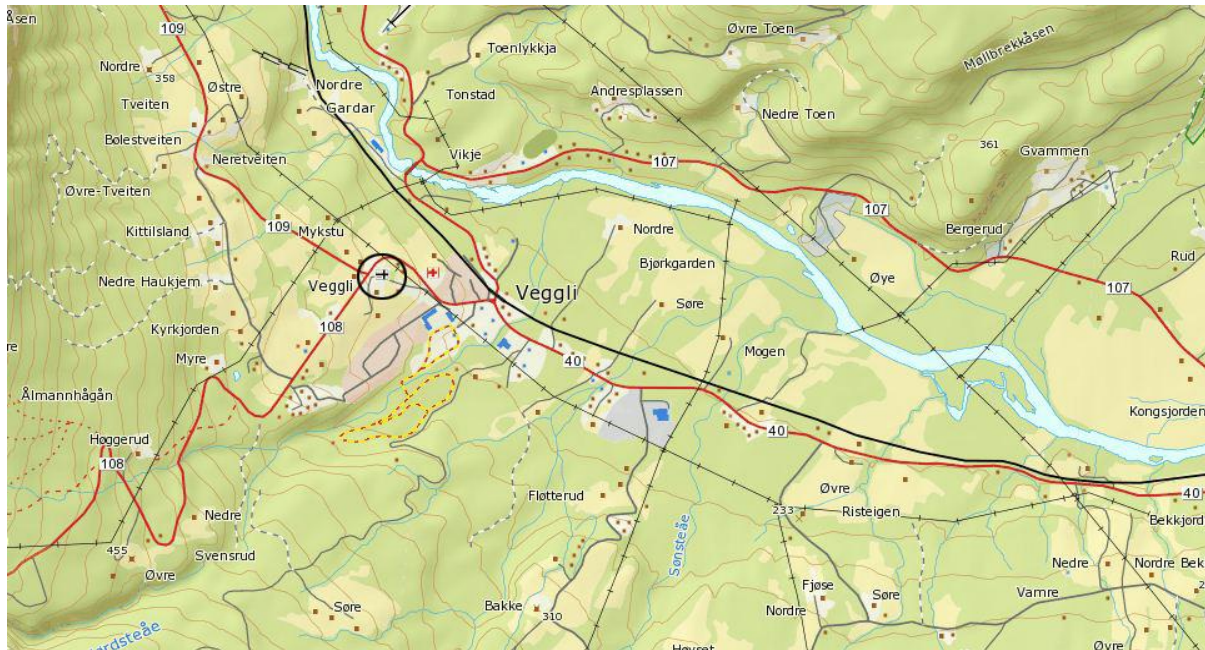
2. Askeladden ID: 122601: Gravrøys (JA) av stein iblandet jord på eiendommen nedre Gvåle. Ligger i en skogkledd, sørvendt helling med utsyn over fjorden. Relativt stor (Ø: 10 m, h: 0,6 m mot sør). Ikke synlig fra kirkestedet. ØK-kart: BT051-5-4.

3. Askeladden ID: 130166: Mulig gravrøys. Ligger nær det overnevnte gravfelt og kan ha sammenheng med dette, men kan også være en rydningsrøys. Uavklart.

Samlet vurdering: Nore kirkested ligger åpent på en større slette ved Lågens vestre bredd. Arkeologiske undersøkelser viser at stedet har vært i bruk som kristen gravplass før stavkirken ble reist i andre halvdel av 1100-tallet, og at graver her har blitt gjenfylt med stein for å planere grunnen. Kirken ligger tett ved den gamle prestegården, og kirkestedet har ellers godt utsyn spesielt i retning nord og øst over Lågen. Den historiske veien har gått over kirkebakken, og også vannveien er like ved. Der broen i dag krysser, har det vært et sundsted i eldre tid. De herværende hedenske gravminner har neppe vært synlige fra kirkestedet, og det

historiske gamletunet er lokalisert såvidt langt unna at jeg er usikker på relasjonsverdien. Jeg utelukker dem derfor fra det nære landskapsrom. Selv om beliggenheten er lavere enn gårdene som ligger vest for kirkestedet, gjør det åpne området at kirken må ha kunnet blitt oppfattet som relativt monumental.

4.3 Veggli kirkested

Figur 4.7: Oversiktskart. Veggli gamle kirkested innringet. Målestokk 1:35 000. Norgeskart. (Ø.S.Eide 2011)

Gårdsnavn	Gårdsnr.	Bruksnr.	Askeladden ID
Veggli	26	2	85789

Lokalisering og topografi: Fra Eide i Nore videre sørover er Lågen demmet opp og får således en rolig ferd til Kjerre, der demningen slipper den i et fall på rundt ti m, ca. 3 km nord for Veggli. Landskapet åpner seg nå ved at åsene er mer slake. Den sentrale delen av Vegglibygden befinner seg på sørvestsiden av Lågen, der denne gjør en sving mot øst. Kirkestedet befinner seg ca. 500 m sørvest fra elven, og har prestegården like ved i en høyde av 280 moh. Området må anses som godt jordbruksland og kirkestedet har en midtpunkt-plassering med historisk gårdsbebyggelse på alle kanter. Det historiske gamletunet er i dag under Søre Veggli og ligger 140 m sør for kirkestedet. Dagens bygdesentrum ligger lavere, og nærmere elven og dagens riksvei.

Kirkestedet ligger fritt med god sikt i alle retninger, og har nok også vært godt synlig og monumentalt i landskapet før den moderne utbyggingen.

Figur 4.8: Veggli gamle kirkested (innringet) sett fra øst.

Ø.S.Eide 2011

Nevnt første gang: I forbindelse med jordsalg omtales i 1451 *Weglidæsokn j Naumadale* (DN IX, 314). Biskop Jens Nilssøn skrev i 1595 i forbindelse med sine visitasreiser til Numedal at Veggli var anneksskirke under Rollag uten å beskrive den noe nærmere (JN 1595: 365).

Navn og tolkning: Rygh mener det opprinnelige navn har vært Veglu(h)líð eller Vegl(h)líð (gno), hvor første ledd kan stå for *en brat Side i en Høide*, eller det er det eldre navnet på Nørsteåe, elven like nedenfor kirkestedet (NG V: 428f.). Stedsnavnsforskeren Eivind Vågslid tolker førsteleddet som ”sti” (NS: 485). Kanskje ikke utenkelig å ha sammenheng med at Nordmannsslepa kommer ned fra fjellet her. ”Vegen i lia” er også en tolkning i samme retning (Hoff 1989: 10).

Nedlagt eller flyttet: Stavkirken ble revet i 1861. Det gamle kirkestedet ses i dag inngjerdet av de gamle kirkegårdsmurene, men ellers ingen synlige spor.

Henvendelse og forhold til ferdsel: Som nevnt ligger kirkestedet åpent i landskapet. Den historiske veien, Nordmannsslepa, kan spores til Kjemhusgården, og har etter all sannsynlighet fortsatt videre forbi det historiske tunet til prestegården og kirkestedet hvor den har fulgt samme linje øst og sør som Nilssøns rute (fig 4.9). Denne sentrale beliggenheten gjør derfor at jeg ser det som unødvendig å avgrense et landskapsrom på mikronivå. Kirkestedet synes å appellere til hele bygden på denne siden av Lågen, og utgjør en ”rundskue”-plassering, hvor kirkestedet henvender seg i alle retninger.

Arkeologiske spor på/ved kirkestedet: I dag er det bare de gamle kirkegårdsmurene som vitner om kirkestedets første fase.

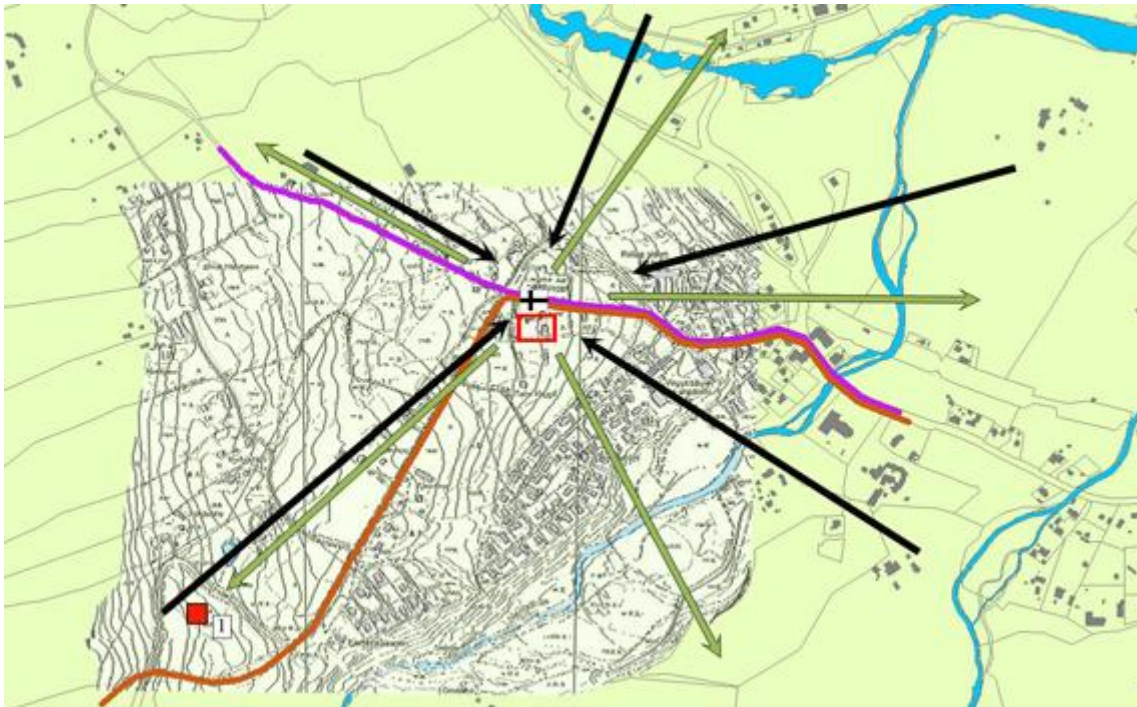
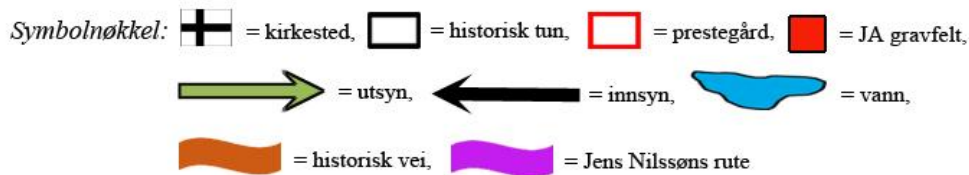

Fig 4.9: Symbolkart Veggli gamle kirkested. Målestokk 1:11 000.

Ø.S.Eide 2011

Jens Nilssøns rute er her gjengitt etter opplysninger han selv ga i sine visitatnotater (Nilssøn 1595: 364f.). Den historiske veien kan spores ved Kjemhusfeltet, og har etter all sannsynlighet fulgt noe nær den linjen jeg har skissert.

1. Askeladden ID: 41499. Kjemhusfeltet. Et omfattende gravfelt fra folkevandringstid med i dag rundt 30 synlige steinrøyser ca 900 m fra kirkestedet. Disse er systematisk og forseggjort anlagt med innbyrdes avstand av ca. 3 m. Omtrentlig lik størrelse (Ø: 2-3 m, h: 0,3 m). Feltet er ikke synlig fra kirkestedet da det ligger på en mer sørvendt terrasse rundt 900 m unna. Eldre innberetninger forteller om mulige bautasteiner og en steinring, men disse er ikke gjenfunnet, med unntak av en mulig bauta som var brukket i to deler.

ØK-kart: BU048-5-4.

Figur 4.10: Utsnitt av Kjemhusfeltet fra folkevandringstiden. (Mot nord).

Ø.S.Eide 2011

Oppsummering: Veggli middelalderske kirkested har fått den nye kirken som nærmeste nabo, noe som i seg selv kan indikere hvilken betydning beliggenheten har hatt. Plasseringen er svært sentral og inkluderende for omliggende bebyggelse i alle retninger, og jeg vil derfor karakterisere den som monumental. Prestegården ligger like sør for kirkestedet, og ei heller her kan jeg finne direkte relasjon til førkristne gravminner. Det store Kjemhusfeltet er ikke synlig fra kirkestedet, og jeg finner at det er for langt unna til uansett å skulle ha representert en relasjon av betydning for valget av kirkested. Ferdselen gjennom Veggli kan tenkes å ha vært stor med tanke på at Nordmannsslepa kommer ned hit, og en kirke her er etter mitt syn gunstig med tanke på ferdafolket som skulle over fjellet, og også for dem som hadde forsert dette på vei sørover.

4.4 Rollag kirkested

Figur 4.11: Oversiktskart. Rollag kirkested innringet. Målestokk 1:30 000

Norgeskart. (Ø.S.Eide 2011)

Gårdsnavn	Gårdsnr.	Bruksnr.	Askeladden ID
Rollag	44	1	85311

Lokalisering og topografi: Etter Veggli går Lågen i en mer sørøstlig retning gjennom en snevrere del av dalføret før det igjen åpner seg ved nordre del av Rollag, og kirkestedet befinner seg nå på Lågens nordside (fig 4.11). Avstanden til Veggli er om lag 8 km. Kirkestedet ligger 210 moh. på en terrasse der Lågen svinger forbi på sørsiden. Det ligger tett inntil, og nærmest skjermes av, en bergvegg i nordvest. Selv om det i dag er gjengrodd til en grad hvor man nesten ikke får øye på Lågen, er de omliggende områder i sørvest, sør og øst, noe lavere i et relativt vidt og flatt åkerlandskap før utsikten stenges av åskammene, som etter hvert når opp over 1100 moh. i sørvest. Dette gjør at et bygg her kan ha vært godt synlig fra lang avstand i disse retningene.

Fra Veggli går her en mindre vei på østsiden av Lågen. Dette er fylkesvei 107 som passerer mellom kirken og bergveggen bak, mot dagens Rollag sentrum som ligger 4 km sør for kirkestedet. Også det gamle jernbanesporet følger denne traseen, men passerer på sørsiden av kirkestedet.

Figur 4.12: Kirkestedet i Rollag sett fra Nord-Tråen. (Sørvest).

Ø.S.Eide 2011

Nevnt første gang: I 1358 nevnes *Ion prestr a Rollaghe* i et diplom (DN I, 355), som gjelder en begravelse foretatt ved Mæl kirke i Tinn, Telemark. Mæl var anneks under Heddal og hadde en prestegård ved navn Rollag. Dette dokumentet omtales ofte som om det skulle gjelde Rollag i Numedal, men jeg er noe usikker om det er tilfelle. Først i 1425 foreligger en sikrere kilde, da *Asbion Joons(son) prester a Rollaghe* omtales i forbindelse med sin gjerning i numedalske trakter (DN IX, 239).

Navn og tolkning: Rygh er noe uklar på omstendighetene rundt navnet, og knytter det til prestegården. Han oppgir ”fiskested” som mulig forklaring på siste ledd i navnet. Rolla mener

han kan være et elvenavn, og at Rollag dermed betyr et bestemt fiskested i en elv der Rolla kan være det opprinnelige navnet på Troelven med utløpene Nordåe og Søråe like ved kirken (NG V: 428). (Fig. 4.11).

Nedlagt eller flyttet: Kirken står på sitt opprinnelige sted og er i fortsatt bruk som sognekirke. Der har ikke vært gjort arkeologiske undersøkelser som har kunnet avdekke om dagens kirke har erstattet en eldre.

Kirker i sagn: Både på Skarpmoen sør for Søre Tråen og på Tjuvhaugen i samme område skal det ha stått kirker i gammel tid, hvor den sistnevnte sågar skal ha flyttet seg selv til det sted der kirken nå står.

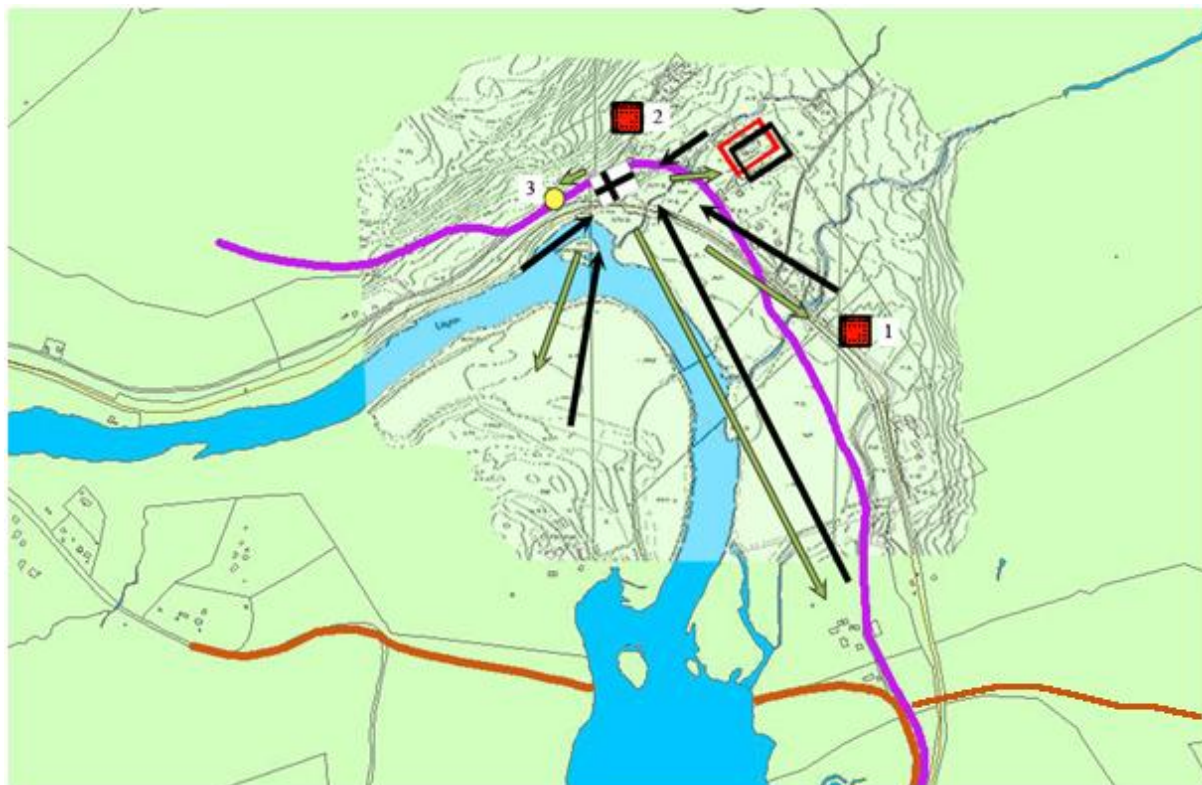
Henvendelse: Som vist på figur 4.13 har kirkestedet en lite sentral beliggenhet i forhold til den generelle gårdsbebyggelse og henvender seg kun til Rollag (Prestegarden) (300 m) og de nordre Tråengårdene (700-900 m), og til en viss grad Fekjan (1600 m) på motsatt side av elven, altså tre gårder. Det historiske tunet vil jeg derfor foreløpig plassere til prestegården, da det ikke foreligger opplysninger om de førkristne forhold. I tillegg har kirkestedet visibilitet til/fra de avmerkede punkter på kartet (fig. 4.13).

Kirkestedets plassering er ikke sentral, og det kan heller ikke karakteriseres som dominerende da bergveggen bakenfor nedtoner en slik effekt og utgjør en ”ryggen mot veggen”-plassering. I mitt forslag til kirkestedets opprinnelige henvendelsesrom lar jeg Lågen stå som sørvestlig grense for dette, og lar fokus rettes mot Tråengårdene og kulturminnene i dette området.

Forhold til ferdselsårer: Nordmannsslepa har kommet fra Veggli og passerer Rollag på vestsiden av Lågen drøye 1 km unna kirkestedet. Den historiske veien synes perifer i så henseende, selv om den krysser Lågen og fortsetter sørover langs elven fra Søre Tråen. Her gikk det også en avstikker over fjellet østover.

Jens Nilssøn beretter om sin visitas til Rollag, og han fulgte en rute sørfra langs østsiden av Lågen, hvor i dag fylkesvei 107 går. Historiske amtskart viser at denne veien eksisterte på 1800-tallet, men Nilssøn forteller at like nordvest for kirken tok hans følge ”offuer en skoug 11/2 fiering i norduest til Lougen” der følget ankom to gårder ved navn ”Mo” (gnr. 41). Her krysset de Lågen til Laugjegårdene, og ble der forent med Nordmannsslepa. Veien har dermed passert, som i dag, tett ved kirkestedet, men deretter fulgt en annen rute videre nord, over det som i dag kalles Bråtååsen. Selv om Lågen er farbar, anser jeg ikke den for å ha hatt noen større rolle med tanke på frakt av folk.

Arkeologiske spor på kirkestedet: Da gulvet ble tatt opp under restaurering på 1930-tallet ble det i et gravkammer under kirken gjort funn av et middelaldersk kors av gneis med høyde 1,1 m og største bredde 0,8 m. Dette er i dag plassert på kirkegården på nordsiden av kirken. Likeledes er det funnet et lite solkors av kleber som sto plassert i kirkens inngangsparti da jeg nylig var der. Begge anses å være gravmonumenter.

Figur 4.13: Symbolkart Rollag kirkested. Målestokk: 1:13 000.

Ø.S.Eide 2011

Symbolnøkkel: = kirkested, = historisk tun, = prestegård, = mulig gravfelt,
 = utsyn, = innsyn, = annet, se beskr. under,
 = vann, = historisk vei, = Jens Nilssøns rute

Den historiske vei er gjengitt etter kart av Reidar Fønnebø (Fønnebø 1968: 51), og Nilssøns rute er gjengitt etter opplysninger han selv ga (Nilssøn 1595: 363).

1. Askeladden ID: 79722. Røysfelt. Usikker identifikasjon. Én haug som kan være naturlig og flere røyser som kan ha oppstått i samband med rydning. ØK-kart: BV047-5-2

2. Røysfelt. Ubekreftet. Langs en stikkvei nordøst for kirken ligger det i skogen en større samling røyser av stein. Omtrentlige mål: Ø: 2-3 m, h: 0,3-0,4 m. For meg virker det ikke usannsynlig at det kan ha vært en bevisst plan bak hvordan røysene skulle anlegges. De syntes å ligge for tett til at det skulle være rydningsrøyser, da det meget enkelt kunne latt seg befri et langt større areal for eventuell dyrkning. Jeg ble fortalt av en lokalkjent at det

tidligere også skal ha forekommet flere røyser i et ryddet område på sørsiden av stikkveien. Arkeologen Inger Liv G. Lund har befart området og anser feltet som en mulig blanding av grav- og rydningsrøyser (pers. medd.), men det foreligger pr. i dag ingen grundig arkeologisk undersøkelse.

3. Askeladden ID: 35338. ”Ormesteinen”. Et mulig hedensk offersted i form av en samling steinblokker med eiendommelige kvartsganger. 100 m V for kirkestedet (fig. 4.14). ØK-kart: BV047-5-2

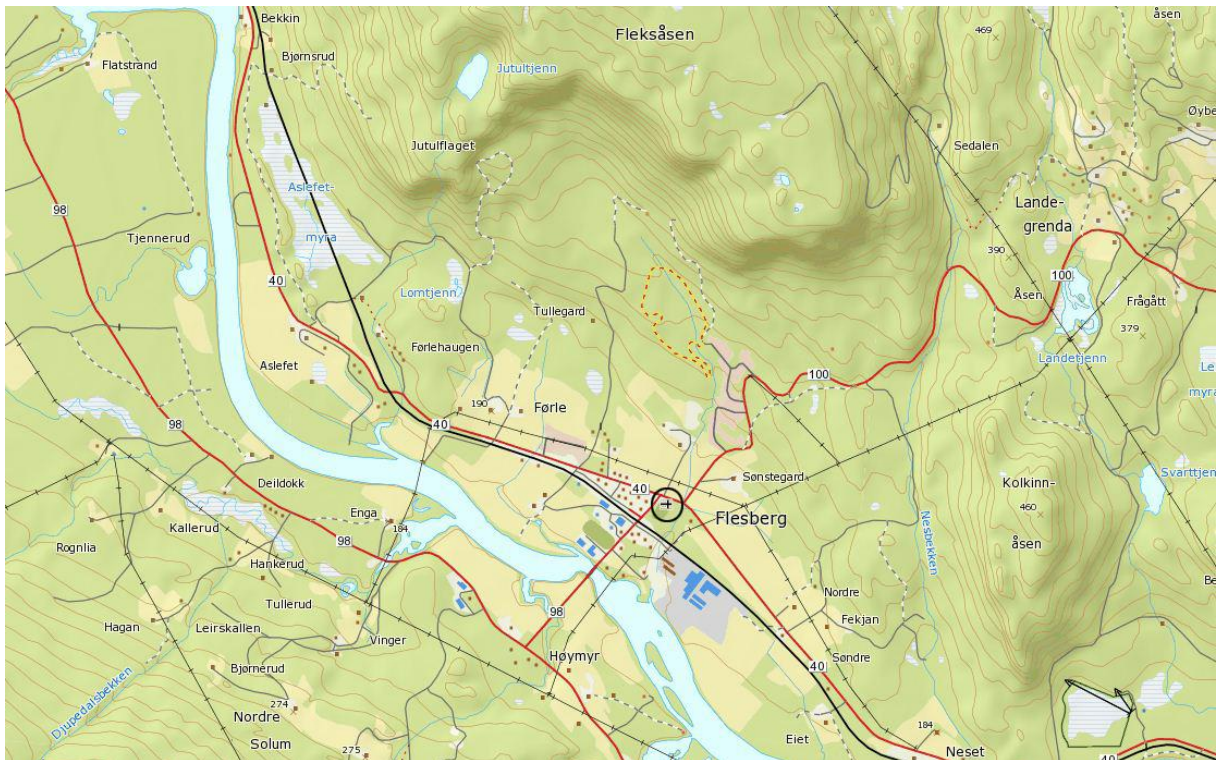

Figur 4.14: Ormesteinen med detaljutsnitt sett fra vest.

Ø.S.Eide 2011

Samlet vurdering: I Rollag har kirkestedet en tilbaketrukket og heller uanselig plassering inntil en bergvegg adskilt fra gårdsbosetninger lenger nord, og med lang avstand til øvrig bosetning. Prestegårdens tun ligger 2-300 m unna, og er det eneste gårdstunet med reell nærhet, og dagens bygdesentrum ligger ca. 4 km lenger sør. Hovedferdselsåren i gammel tid har passert på andre siden av Lågen, og styrker inntrykket av en lite sentral beliggenhet for kirkestedet. Jeg ser dermed bort fra at kirkestedet ble anlagt med tanke på å utad skulle fremstå som monumentalt og sentralt i en videre bebyggelseskontekst. En samling med store steiner som er rast ut fra bergveggen bak, og like ved kirkestedet, skal etter tradisjonen ha vært et offersted i førkristen tid. Kirkestedet synes ikke å utgjøre en monumental effekt på omgivelsene, og anses som isolert.

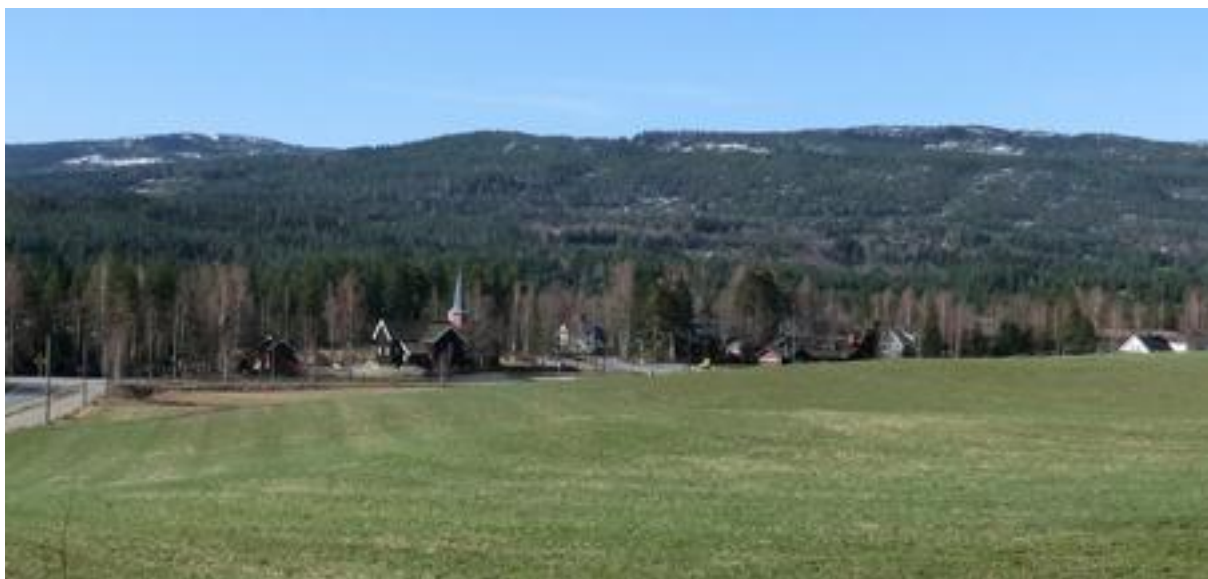
4.5 Flesberg kirkested

Figur 4.15: Oversiktskart. Flesberg kirkested innringet. Målestokk 1:35 000 Norgeskart. (Ø.S.Eide 2011)

Gårdsnavn	Gårdsnr.	Bruksnr.	Askeladden ID
Flesberg	39	37	84161

Lokalisering og topografi: Om lag 21 km sør for Rollag kirkested passerer Lågen Flesberg. Landskapet har endret seg, og fjellene når ikke lenger de høydene som lenger nord i Numedal. Kirkestedet ligger 190 moh. og drøye 400 m nord for Lågen som her har et mer østlig løp. Området er en flat elveslette som strekker seg Ø-V: 4 km, N-S: 1,5 km. Kirkestedet ligger på den sørlige delen av gården Flesberg Nord (Prestegården), og er det naturlige sentrum for den øvrige gårdsbosetningen i bygden. Riksvei 40 følger i dag den gamle rideveien. Den forgrener seg ved kirkestedet og går sørvestlig over Lågen via en bro (fv. 98), mens en annen gren går motsatt vei mot Lyngdal (fv. 100). Prestegården ligger like nord for kirkestedet før Fleksåsen (671 moh.) bakom, og Kolkinnåsen i øst, reiser seg og danner en naturlig landskapsvegg. På motsatt side av Lågen er det slak stigning til åskammene Maugerudnatten (708 moh.) i vest og Skvalåsen i sørvest. Grunnet de topografiske forholdene vil kirkestedet kunne ha vært synlig fra et relativt stort område.

Figur 4.16: Flesberg kirkested sett fra prestegården. (Fra nordøst).

Ø.S.Eide 2011

Nevnt første gang: Kirkiugardhenom a Flesbæirgi nevnes i et diplom fra 1359 (DN IX, 154) i forbindelse med salg av jord.

Navn og tolkning: Flesberg antas å komme av hunkjønnsordet ”fles” som ble brukt om fremstikkende fjellknatter (NG V: 252). Fleksåsen nord for kirkestedet er muligens opphavet til navnet. Fleks- er en alternativ skrivemåte (Ibid.: 409f.).

Nedlagt eller flyttet: Kirken står på sitt opprinnelige sted og er i fortsatt bruk som sognekirke. Arkeologiske undersøkelser har ikke blitt foretatt for å avdekke om dette er den første kirke på stedet.

Kirkesagn: Ifølge lokal tradisjon skal den første kirken i Flesberg sogn ha stått på gården Lande 3 km NØ for dagens kirkested (jf. fig. 4.15), og tuftene skal ha vært synlig tidlig på 1900-tallet (Flatin 1917: 43). Lande skal også ha vært prestegård. Det er imidlertid ingen spor som i dag tyder på at her har stått en kirke (Christie 1981: 267).

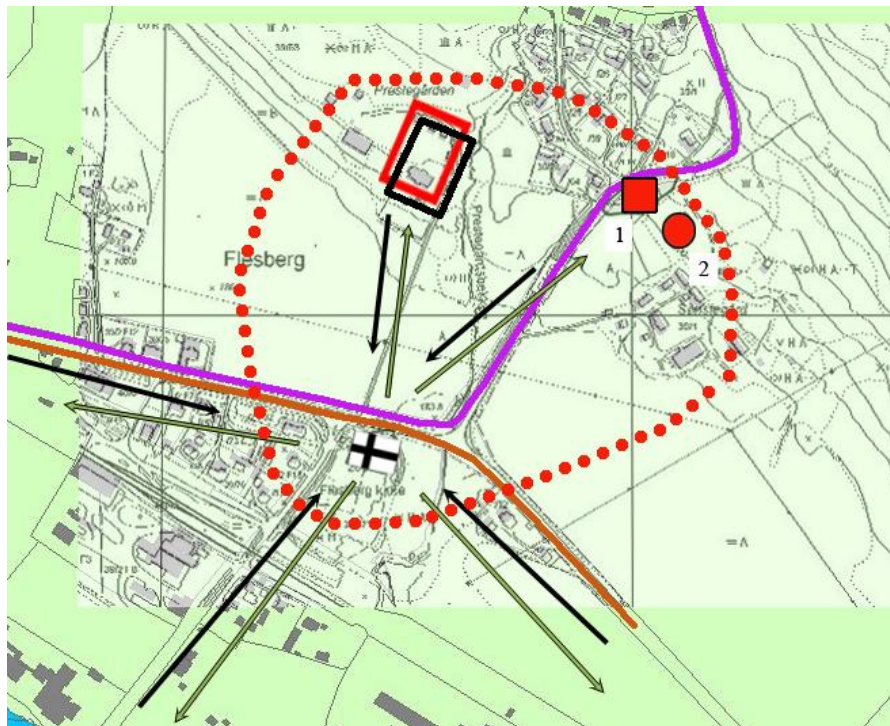
Henvendelse: Kirkestedet er det tydelige midtpunkt i dette flate området, og har gårdsbebyggelse rundt på alle kanter, men henvender seg i hovedsak ”innover” mot prestegården og jernalderrøysene 300 og 400 m mot nord. Røysene (punkt 1-2, fig. 4.17) henvender seg nedover mot bygden, og rett mot kirkestedet. Avstanden til tross, så skaper graden av synlighet likevel et inntrykk av nærhet.

Navnet ”Flesberg-gårdene” blir i dag omtalt som Prestegården (nord) og Sønstegard (sør), og da Flesberg-navnet kan ses i sammenheng med Fleksåsen vil det være naturlig å anta at gårdens opprinnelige tun var der prestegården i dag ligger (Vinger 1990: 296). Som ved Nore

har Flesberg kirkested en monumental ”rundskue”-plassering, men henvender seg her til ett spesifikt nærområde som gjenspeiles i mitt forslag til henvendelsesrom.

Forhold til ferdselsårer: Lågen er farbar i begge retninger og kan ha vært en alternativ ferdselsåre til de landgående rideveiene i eldre tider. Som vist på kartet (fig 4.17) har den historiske veien gått på østsiden; dette bekreftes av Nilssøns notater. I tillegg opplyser Tov Flatin at det i de eldste tider har gått en vei langs vestsiden av Lågen gjennom hele dagens Flesberg kommune (Flatin 1917: 27). Uansett vil det være å anta at kirkestedet har lagt nær ferdselsårene gjennom dalføret og ved at her også er et overfartsted kan det tenkes å ha vært en gammel møteplass.

Arkeologiske spor på kirkestedet: To primitivt tilhuggede steinkors står på kirkegården og antas å være fra den første tid etter anleggelsen av kirkestedet (Birkeli 1973: 129). Imidlertid tyder Håkon Christies omtale av korsene at de kan være yngre (Christie 1981: 288).

Figur 4.17: Symbolkart Flesberg kirkested. Målestokk: 1: 6500. Ø.S.Eide 2011

- Symbolnøkkel: = kirkested, = historisk tun, = prestegård, = JA gravfelt,
 = JA gravminne, = utsyn, = innsyn,
 = vann, = historisk vei, = Jens Nilssøns rute,
 = landskapsrom

Den historiske veien er gjengitt etter kart av Reidar Fønnebø (Fønnebø 1968: 51), og Nilssøns rute er gjengitt etter opplysninger han selv ga (Nilssøn 1595: 358).

1. Askeladden ID: 79749. Gravfelt (JA) på eiendommen Flesberg søndre. Området er i dag sterkt omrotet av moderne veiutvidelse og lignende, og det er derfor bare mulig å bekrefte eksistens av to, sterkt forringede steinrøyser fra jernalder. Den ene er tilnærmet rund (Ø: 6-7 m, h: 0,5 m) og den andre er avlang med lengde 10 m, bredde 3-4 m.

I en stor haug fra yngre jernalder som ikke lenger eksisterer, ble det i en Ø-V-orientert mannsgrav funnet bl.a. sverd, øks og skjoldbule. Denne haugen skal ha vært plassert på en høyereliggende del av området og da med god visibilitet til/fra kirkestedet. ØK-kart: BX044-5-3.

2. Askeladden ID: 41516. Gravrøys (JA) på eiendommen Flesberg søndre. Av grus og stein, tydelig i landskapet med lengde 15 m, bredde 10 m, høyde 3 m. Her ble det funnet av daværende gårdeier et spyd av jern og en jernøks. Synlig i forhold til kirkestedet. ØK-kart: BX044-5-3.

Samlet vurdering: Ved Flesberg kirkested dannes et naturlig midtpunkt med veideling og ferdselssted over elven. Området er, som i Nore, flatt og åpent og der er god visibilitet til og fra kirkestedet. Prestegården/Flesberg Nord er godt synlig like nord for kirken, og like øst for denne igjen finnes det hedenske gravrøyser, og her oppstår en situasjon hvor kirken henvender seg mot røysene og omvendt. Dette kan ha spilt en rolle da kirkestedet ble anlagt, men samtidig ville det vel også vært mer naturlig å sette kirken nærmere gårdstunet? Den sentrale beliggenheten i denne delen av dalføret åpner for at her kan ha vært en eldre samlingsplass.

4.6 Lyngdal kirkested

Figur 4.18: Oversiktskart. Lyngdal kirkested innringet. Målestokk 1:30 000

Norgeskart. (Ø.S.Eide 2011)

Gårdsnavn	Gårdsnr.	Bruksnr.	Askeladden ID
Kampestad	91	25	84351

Lokalisering og topografi: Lyngdal er en relativt isolert bygd ca. 10 km øst fra Flesberg. Veien fra Flesberg går gjennom et skogkledd, kupert lende og den gamle rideveien må ha vært – som Nilssøn ofte kommenterte om veiene i Numedal – ”meget slem og ond”. Kirkestedet

(335 moh.) er dermed det eneste av de middelalderske i Numedal som ikke kan settes i forbindelse med Lågen. Geografisk kan området betegnes som åpent og skålformet der selve bygden ligger sørvestvendt i en slak og delvis terrassert åsside med god utsikt ned mot Vatnebrynnvatnet (238 moh.) og åsene bak (4-500 moh.). Dette er jordbrukslandskap hvor gårdene i dag omkranser kirkestedet som igjen ligger helt vest på eiendommen Kampestad, hvis tun ligger 500 m øst for dette. Kirkestedet ligger høyere enn bosetningen i vest og sør og noe lavere enn bosetningen i nord og øst. Lyngdal kirkested har ikke hatt egen prestegård.

Figur 4.19: Lyngdal kirkested sett fra Fekjan. (Sørøst).

Ø.S.Eide 2011

Nevnt første gang: I et diplom (DN XI, 737) fra 1570 står det i sammendraget om grensedeling mellom "Flesberg, Svenne (og Lyngdals) Sogne." Dette er imidlertid forfattet på et senere tidspunkt, og i den trykte originalteksten nevnes ikke Lyngdal. Kirkestedet nevnes først av Jens Nilssøn i 1595, og da som et lite kapell som ikke er i bruk.

Navn og tolkning: Nilssøn skriver "Kamperstadt", men Rygh mener dette må være feil, da Kampestad må forbindes med mannsnavnet Kampi og vil da skrives uten bokstaven r (NG V: 416).

Nedlagt eller flyttet: Nilssøn skriver følgende: "Ende i nord derfra" (fra gården Berget) "i pilskud ligger it lidet tre kapell heder Kamperstadt der vtj giøris ingen tienniste" (Nilssøn 1595: 358). Et pilskudd er anslått til ca. 450 meter (KLMN XIII, 313f.), men en kalkulasjon jeg har gjort omkring Nilssøns begrep av pilskudd, tyder på at denne avstanden varierte. Et gjennomsnitt for hans vedkommende ligger nærmere 300 m, og jeg er derfor forsiktig med å ukritisk bruke biskopens avstandsbedømmelse i denne oppgaven. Håkon Christie har tolket

Nilssøn, og kom til at kapellet har stått lenger øst, og nærmere tunet på Kampestad (Christie 1981: 302), og i kulturdatatabasen Askeladden står det en merknad om at ”kirken er noe merkelig plassert” uten at dette utdypes.

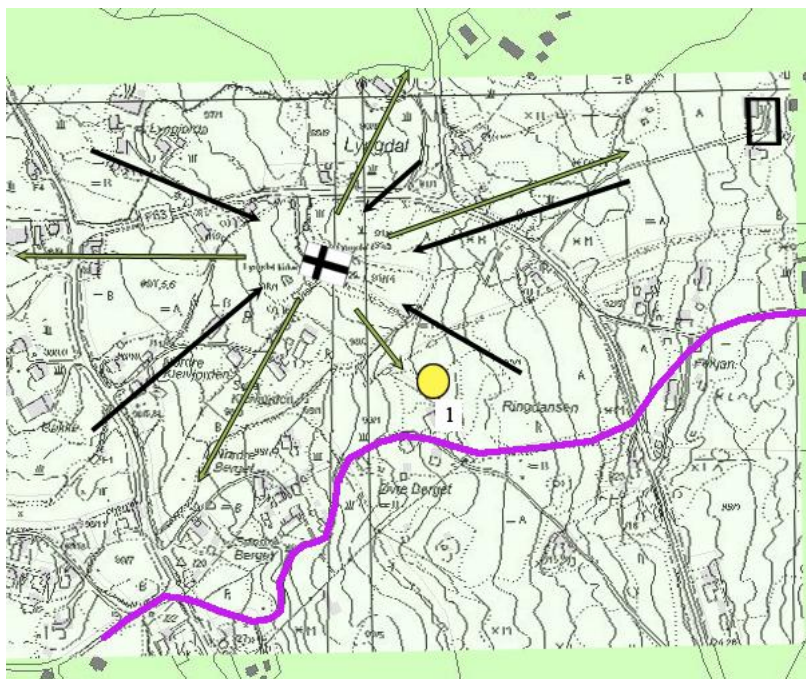
Jeg må si meg uenig i dette av flere grunner. Kirkestedet befinner seg – som Nilssøn sa – et pilskudd nord for Berget gård. Retningen samsvarer, og avstanden er rundt 250 m. Hva angår den merkelige plasseringen, som benevnt i Askeladden, vil jeg si at kirkestedets plassering er topografisk og geografisk nær identisk til kirkestedene i Veggli og Uvdal, som også er bygder anlagt i åshellinger. Selv om det ikke er en vedtatt norm at kirkesteder ble anlagt likt i dalsideliggende bygder, handler denne oppgaven også om hvorvidt det lå en bevisst handling bak kirkereising. Min konklusjon vil derfor være at kirkestedet sannsynligvis er å finne på det opprinnelige sted.

Kirker i sagn: Kirke i Lyngdal skal først ha stått på eiendommen Bakke og ”skal ha vørte fløtt om natta til den staden der ho no står” (Vinger 1995: 513). Også Kapellhaugen på eiendommen Lyngjorda er nevnt som et mulig kirkested. Ingen av disse kan påvises i dag.

Henvendelse: Kirkestedet er sentralt anlagt på en terrasse i landskapet og har utsyn til, og innsyn fra hele bygden (fig 4.21). Beliggenheten er definitivt monumental og appellerer i så måte til hele Lyngdal, selv om gårdene Kampestad og Fekjan kommer noe i bakgrunnen. Hadde kirken stått der Christie antok, ville det derimot utelukkende vært disse to gårdene som hadde hatt innsyn og vice versa. Jeg har ikke funnet at tunet på Kampestad skal ha blitt flyttet, og antar derfor at det står på sitt opprinnelige sted. Igjen er det en ”rundskue”-plassering. Som ved Veggli ser jeg her ikke grunn for å avgrense et landskapsrom på mikronivå.

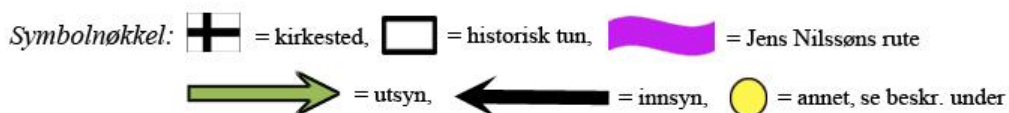
Forhold til ferdselsårer: Dette er som nevnt en noe avsidesliggende bygd. Nilssøn beskriver i sine notater at han kom fra Sigdal over fjellet og Fekjan var den første gården han møtte i Lyngdal på sin ferd til Flesberg (fig. 4.17). Det vil være å anta at denne rideveien har vært hovedferdselsåren i gammel tid, og har da ikke passert kirkestedet. Avstanden er drøye 200 m.

Arkeologiske spor på kirkestedet: Ingen

Figur 4.20: Symbolkart Lyngdal kirkested. Målestokk: 1:5500.

Ø.S.Eide 2011

Nilssøns rute er gjengitt etter opplysninger han selv ga (Nilssøn 1595: 357f.). Det foreligger noe uklarhet her da biskopen synes å ha tatt feil i sin skildring på noen punkter. Jeg har derfor latt ruten gå via gårdstunene, hvilket vil være det mest naturlige i gammel tid.

1. Askeladden ID: 41492. Rundrøys av ukjent alder på eiendommen Fekjan. Nå fjernet.

Avstand 200 m, og synlig til og fra kirkestedet. ØK-kart: BY045-5-3.

Samlet vurdering: Lyngdal kirkested er ikke kjent i kildene før Nilssøns visitas i 1595, og det nevnes ikke igjen før det besluttes å reise ny kirke mot slutten av 1600-tallet. Om det opprinnelige kirkestedets plassering hersker det uvisshet, men der den nye kirken ble oppført ble det også opprettet kirkegård. Folket i Lyngdal måtte før denne tid frakte sine døde til Flesberg for gravleggelse (Flatin 1917: 74). Kirkestedet ligger høyt og fritt i bygden og har således en dominerende plassering med stor grad av innsyn/utsyn, og gårder på alle kanter understreker den sentrale beliggenheten. Lyngdal er ikke anført med egen prest, og det foreligger da ingen informasjon om en tilhørende prestegård til kirkestedet. Dette underbygger at Lyngdal ikke var eget sogn i eldre tider.

4.7 Svene kirkested

Figur 4.21: Oversiktskart. Svene kirkested innringet. Målestokk 1:30 000

Norgeskart (Ø. S. Eide 2011)

Gårdsnavn	Gårdsnr.	Bruksnr.	Askeladden ID
Svene	118	73	85014

Lokalisering og topografi: Svene ligger som det nederste middelalderke kirkested i Numedal, ca. 13 km fra Flesberg og i den sørlige enden av et større, flatt åkerlandskap. Selve plasseringen er trang, da Lågen renner tett forbi i vest og åskammen i øst begynner sin stigning like etter riksveien som passerer mellom denne og kirkestedet. Rundt 500 m sør for kirkestedet er det tett bebyggelse av nyere karakter, og det er vel dette som kan betegnes sentrum av bygden i dag, og her var, og er, også det trafikale knutepunkt for videre ferdsel. Gården Svenes historiske tun lå 400 m fra kirkestedet med visibilitet begge veier (fig. 4.14).

Det er langt mer egnet for gårdsdrift på vestsiden av Lågen, og, som nevnt, nord for kirkestedet. Like ved har det vært en bro til motsatt side av elven, men denne ble tatt av flom i 1916. Avstanden over elven her er 100 m, og det er da rundt 200 m til tunet på Svenesund gård. Det er interessant at der er betydelig smalere punkter både nord og sør for dette i dag, men det kan muligens bero på varierende erosjon, men kan også tyde på at overfartsstedet av politiske eller religiøse årsaker skulle gå nettopp her.

Figur 4.22: Svene kirkested sett fra Svenesund (vest).

Ø.S.Eide 2011

Nevnt første gang: I et diplom fra 1328 nevnes *Suinæfio sokn* i en tvistesak omkring en rydningsplass (DN VI, 131).

Navn og tolkning: Forskjellige skrivemåter forekommer i diplomene, og Rygh utleder navnet av to ledd, Sven: *svin*, ”å svinne hen” og -e: *efja*, evje (NG V: 418). Det siktes altså til en evje som tidvis forsvinner i takt med elvens vannstand, og en slik finnes her like nord for kirkestedet.

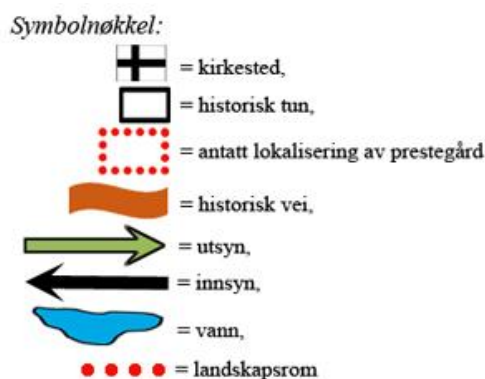
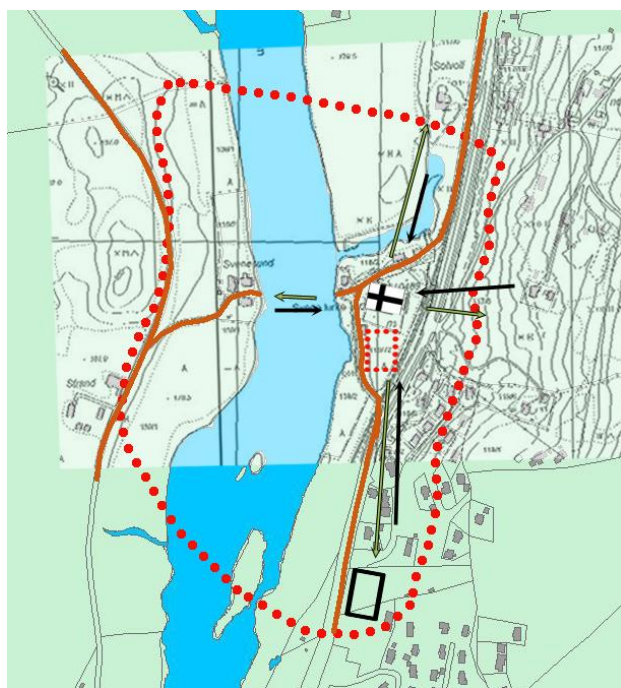
Nedlagt eller flyttet: Kirken av i dag erstattet en eldre stavkirke i 1738 sannsynligvis på samme sted. Den eldre kirken er nevnt i 1434 (DN VIII, 292). Den tilhørende prestegården lå like sør for kirkestedet, men er forlengst revet (Vinger 1997: 624).

Kirke i sagn: Det skal ha stått en kirke på Dyrebu nordvest av dagens kirkested, på motsatt side av Lågen (jf. figur 4.21). Tuftene skal ha vært synlige tidlig på 1900-tallet, men kan i dag ikke påvises (Flatlin 1917: 59).

Henvendelse: Kirkestedet ligger på en liten forhøyning drøyt 180 moh. i det ellers flate området nærmest Lågen. Dette øker stedets synlighet. På bakgrunn av nærheten til den opprinnelige bebyggelsen og den nå for lengst nedlagte prestegården, som begge har ligget lavere i terrenget, synes det riktig at kirkestedet henvender seg denne veien. Samtidig vil jeg påpeke den korte avstanden til gården Svenesund i vest som har vært forbundet hit via overfart, også vil ligge innenfor henvendelsesområdet. Kopangengårdene øst for kirkestedet ligger betydelig høyere og anses derfor ikke å ha vært berørt av den monumentale effekten. Stedet følger dermed definisjonen av ”rundskue”-plassering med hovedvekt på henvendelse mot sør og vest, hvilket er grunnlaget for min skisse av det nære landskapsrommet (fig 4.23).

Forhold til ferdselsårer: Som ved Flesberg ligger Svene ved Lågen som her er farbar i retning nord. Fønnebøs kart over den gamle ferdselsåren viser at denne svingte vest mot sundstedet der riksveien i dag passerer kirkestedet på østsiden, og som Flatin nevner, så har det også vært ferdselsvei på den vestre siden av Lågen. En har altså ikke kunnet unngå kirkestedet på veien gjennom Numedal.

Arkeologiske spor på kirkestedet: Ingen.

Den historiske vei er gjengitt etter kart av Reidar Fønnebø (Fønnebø 1968: 51), og løper langs østre side av Lågen. Langs vestre bredd ser vi rideveien som Tov Flatin forteller har gått langs Lågen gjennom hele Flesberg (Flatin 1917: 26). Her er også inntegnet en liten avstikker ned til der broen i sin tid sto.

Figur 4.23: Symbolkart Svene kirkested.
Målestokk 1:5500. (Ø.S.Eide 2011)

Svене kirkesteds plassering virker i dag noe ugunstig i en del av Svene der bygden er på det trangeste mellom ås og elv. Likevel, den opprinnelige bebyggelse har lagt like sør for hvor den gamle prestegården skal ha vært, og da dette er topografisk lavere i terrenget vil det være å anse kirkestedet som monumentalt overfor det sentrale Svene.

På samme måte som i Nore og Flesberg, har det her også vært ferdsel over Lågen like ved kirkestedet. Den historiske veien passerte over kirkebakken. Her foreligger ingen viten om hedenske gravminner som kan forklare anleggelsen av kirkestedet her, men ferdselen kan tyde på at her har vært en eldre samlingsplass (Vinger 1997: 625).

4.8 Samlet vurdering

Første kjente status om kirkestedene							
Kirkested	G.nr.	Første gang nevnt i kildene	Monumental beliggenhet	Avstand til gårdstun	Sentral beliggenhet i bygden	Nærhet til førkristne minner	Nær hovedferdselsåre
Uvdal	73	1368	Ja	150 m	Ja	Ukjent	Ja
Nore	180	1404	Ja	750 m	Nei	500 m	Ja
Veggli	26	1451	Ja	140 m	Ja	900 m	Ja
Rollag	44	1425 (1358)*	Nei	300 m**	Nei	100 m	Nei
Flesberg	39	1359	Ja	300 m	Ja	400 m	Ja
Lyngdal	91	1595	Ja	500 m	Ja	200 m	Nei
Svene	118	1328	Ja	400 m	Ja	Ukjent	Ja

Tabell 4.1: Foreløpig oversikt over kirkestedenes kontekst.

*= Omstendighetene rundt årstallet 1358 oppfattes som noe uklart. ** = Avstand til prestegårdstunet.

De geografiske forholdene rundt bygdene i Numedal gjør at jeg kan skille mellom to bosetningsmønstre med hensyn til bosetning og kirkested. I de høyereliggende bygdene i Uvdal, Veggli og Lyngdal ligger kirkestedene nesten identisk plassert i landskapet som et midtpunkt med gårdsbosetningen omkring. I de lavereliggende bygdene Nore, Flesberg og Svene forekommer et annet mønster, hvor kirkestedene ligger nær Lågen, ved tverraker som igjen skaper sentralpunkt.² For Nores vedkommende er likevel kirkestedet noe mindre sentralt beliggende. Rollag kirkested ligger også nær elven, men faller utenfor de over nevnte mønstre med sin perifere, ”ryggen mot veggen”-beliggenhet.

Nærhet til gårdstun er tydelig i Uvdal og Veggli, og forekomsten av førkristne minner i relasjon til kirkestedene varierer. Monumentalitet samsvarer med sentral beliggenhet, og i hovedsak ferdsselsårene. I Nore, Veggli, Lyngdal og Svene er det reist nye kirker på eller nær det opprinnelige kirkestedet, mens i Uvdal ble den nye kirken plassert 4 km lenger vest i dalen. Kirkestedene har vært de eneste i Numedal frem til 1880 da det ble reist en kirke i Skjønne samtidig med den nye kirken i Nore.

² Jf. Chr. Norberg-Schulz 1992: 38ff. om organisasjonsprinsipper for bosetningsformer.

5. Gård og bygd – økonomisk status og struktur

I dette kapitlet vil jeg nærme meg spørsmålet om den økonomiske og sosiale status og vurdere den opprinnelige størrelse på de gårdene som fikk middelalderske kirkesteder i Numedal. Slike faktorer vil kunne belyse gårdenes relative status og økonomiske bærekraft, hvilket anses som grunnleggende for å kunne reise og opprettholde en kirke, enten alene eller i felleskap.

Vi har ingen dekkende skriftlige kilder om de økonomiske forholdene i tidlig middelalder. Likevel, ved å ta utgangspunkt i de eldste oppgifter om gårders skattegrunnlag i tidlig nytid, kan jeg finne kirkestedsgårdenes relative størrelse i forhold til resten av bygdens gårdsmasse på 1600-tallet. Ved å studere økonomiske kart (ØK-kart) over de respektive bygdene i Numedal vil jeg forsøke å finne kirkestedsgårdenes middelalderske grenser. Ved å sammenligne areal og skattegrunnlag kan jeg bedømme hvorvidt de grunnleggende faktorer for å reise kirke på gården kan sies å ha vært sosioøkonomisk betinget. Her vil det i tillegg være av interesse å se kirkestedets fysiske beliggenhet innenfor gårdens grenser og i forhold til gårdene generelt i de respektive bygdelag og sogn. Ser vi tydelige forskjeller i størrelse innbyrdes mellom bygdens gårder, eller er disse av jevn fysisk og økonomisk stand?

Ved å sammenligne disse resultatene med undersøkelsene fra forrige kapittel, vil dette danne grunnlag for å drøfte hvorvidt det var én større gårds foretak, eller om det var et samvirke av mer jevnbyrdige gårder som sto bak anleggelsen av kirkested i de aktuelle numedalsbygdene.

5.1 Gårdsstørrelse

Den eldste samlede landskyldsoversikt over gårdene i Numedal er skattematrikkelen av 1647. Det foreligger også eldre jordebøker, bl.a. fra årene 1574-77 og en jordebok som omhandler Numedal i 1615. Disse siste er imidlertid ufullstendige og vil bare i noen grad bli brukt for sammenligning opp mot matrikkelen av 1647.

De skattetekniske begreper som ble brukt for gårdene i mitt område i 1647 var helgårder, halvgårder og ødegårder ut fra den antatte økonomiske bærekraft (Gjermundsen 1991: 33). Likevel er ikke samtlige gårder regnet med, da embedsmannsgårder og prestegårder var fritatt skatt, og matrikkelen kan derfor ikke gi en fullstendig oversikt, noe jeg vil presisere i forbindelse med tabellene over landskyldstørrelse som jeg viser til nedenfor. Det er her viktig å definere størrelsesbegrepet. I skattemessig sammenheng gjelder størrelse økonomisk grunnlag med utgangspunkt i produksjon, og ikke fysisk areal, men dette vil selvsagt ikke

utelukke at økonomi og areal i stor grad var ekvivalenter. Som det fremgår av tabell 5.1, var det totalt 185 gårder som sto oppført som skattepliktige i de da to prestegjeldene i Numedal i 1647. Hertil ble det oppgitt et antall gårder som ble fritatt fra skatt grunnet fattigdom, eller de var embetsmannsgårder, inklusiv prestegårder.

I øvre Numedal skiller matrikkelen mellom Uvdal og Nore. Veggli/Rollag ble behandlet som en enhet. Da jeg ser de respektive bygdene i Numedal som egne bygdelag, vil jeg foreta en oppdeling av skattematrikkelens fremstilling for slik søke å rettferdiggjøre hvert steds reelle økonomiske grunnlag.

Rollag prestegjeld - Øvre Numedal		
Uvdal	helgårder	5
	halvgårder	19
	ødegårder	22
	totalt	46
Nore	hele	7
	halve	16
	øde	17
	totalt	40
Rollag/Veggli	hele	14
	halve	21
	øde	12
	totalt	47
Gårder med landskyld i 1647		133
Flesberg prestegjeld - Nedre Numedal		
Flesberg	helgårder	15
	halvgårder	12
	ødegårder	25
Gårder med landskyld i 1647		52
Antall gårder totalt		185
<i>Tabell 5.1: Samlet antall gårder i Numedal med landskyld i 1647.</i>		

Når det gjelder verdi og hvilke vareslag denne besto av for å imøtekomme landskylden på seks riksdaler, viser det seg at dette varierte fra område til område. For Numedals del ser vi at det i 1647 benyttes kuhuder, kalvskinn og smør som betalingsmiddel, og omregnet presenterer jeg skylden i antall huder.³

Rollag prestegjeld ble ilagt halv ”schatt” (3 rd.) ifølge matrikkelen, da området ble sett på som fattig (Skattematrikkelen: 149). Den reelle landskyld for de fire sognene i øvre Numedal ble dermed den halve av Flesberg prestegjeld (nedre Numedal), og jeg vil derfor behandle disse to områdene separat. For å finne gårdenes relative økonomiske bæreevne, har jeg dermed først lagt sammen den totale landskylden pr. område, og delt denne på antall gårder her for å finne gjennomsnittet for hhv. øvre - og nedre Numedal. Deretter har jeg foretatt samme prosedyre for å finne de samme verdiene for de separate sogn. Grunnen for dette er at selv om den gjennomsnittlige landskyld mellom de to områdene var likelydende (1,6 huder), varierte tallet innad mellom sognene i Rollag fra 1,1 - (Uvdal), 1,8 - (Nore) til 1,9 huder (Veggli/Rollag). Dette utgjør en så stor differanse at jeg behandler sognene adskilt når jeg under vurderer de, etter landskylden, største gårdene opp mot gjennomsnittet for å finne den

³ Skala: 1 skippund = 20 lispund = 3 bismerpund smør = 2 huder = 24 skinn

relative verdien av de fem største gårdene i hhv. Uvdal og i Nore, samt de tre største i Veggli og i Rollag, som altså ble regnet som en enhet. De tall som fremkommer kun er indikative, og må ikke sees som absolutte hva gjelder de innbyrdes størrelsesforhold.

5.2 Gårdsgrensene

Eiendomsforhold, og gårdenes økonomiske status lar seg vanskelig avdekke direkte i århundrene før Svartedauden, da det finnes lite samtidig kildemateriale å forholde seg til. Numedølene ser ut til å ha motsatt seg skattlegging i den første tiden, og utgjorde sammen med Øvre-Telemark det geografiske begrepet ”Skattlandet”, hvor tiend til Kronen ikke ble innfridd (Solhjell 1992: 152). De analytiske grep jeg da må benytte meg av er av retrospektiv karakter. Naturlige strukturer i landskapet som elver, fjell og lignende vil være objekter for opprinnelig grensesetting, men hvor slikt ikke var å spore, har det i opprettelsen av grenser vært vanlig å bruke lange, rette delelinjer for å skille gårdene fra hverandre (Farbregd 1984: 37f.). Ved bosetningsekspanjonen og følgelig bruksinndeling og nyrydding i middelalderen forandret dette mønsteret seg, og det resulterte i et mer usymmetrisk bilde ved de nye grensene som nå gjerne delte inn bruk og teiger på tvers av de gamle skillelinjene (Ibid.: 40). Likevel vil det ved studier av økonomiske kart, samt en relativ aldersbestemmelse gjennom navnegranskning, til en viss grad være mulig å gjenskape de sannsynlige gårdsgrensene fra gammel tid.

5.3 Øvre Numedal

Rollag prestegjeld besto i 1647 av hovedsognet Rollag med bygdelagene Uvdal, Nore og Veggli som anneks (fig. 5.1).

Denne inndelingen i sogn gjaldt også før 1600 (Nilssøn 1595: 362), Prestegjeldet dekket det øvre dalføret i en utstrekning av rundt 80 km fra Skurdalen i nord til Rostad i sør regnet i luftlinje langs elvefaret. Selv om Rollag var hovedsognet i gammel tid, ser jeg ikke det som avgjørende for min oppgave, og behandler kirkestedene i rekkefølge fra nord mot sør.

Figur 5.1: Øvre Numedals område

Ø.S.Eide 2011

5.3.1 Uvdal

Hva gjelder Uvdal, så viser matrikkelen av 1647 at der var fem gårder definert som helgårder. Disse fremstilles i tabell 5.2. I tillegg kommer Husebø som var fritatt for skatt grunnet at denne gården hadde lensmanns-embetet. Når jeg likevel fører opp Husebø, er dette etter opplysninger fra Asgaut Steinnes som har hatt tilgang til matrikkelutkastet av 1723 (Steinnes 1953: 20).

Uvdal - snitt 1,1 huder. Relativ verdi = 1,0			
Gård	G.nr.	Landskyld	Relativ verdi
Bakke	56	4,3	3,9
Sønstebø	16	4	3,6
Grøtjorden	61	3	2,7
Einarstveit	68	3	2,7
Ro	33	3	2,7
Husebø	74	4,8	4,4

Tabell 5.2: Oversikt over de største gårdene i Uvdal.

Målt etter landskylden beløp

gjennomsnittsgårdens størrelse seg til 1,1 huder, som da gir en relativ verdi på 1,0. Tabell 5.2 indikerer da at Husebø tydelig må ha vært den største gården i Uvdal også på 1600-tallet, nær 4,5 ganger større enn gjennomsnittsgården. I kapittel 4.1 fremkom det at kirkestedet i dag er omkranset av gårder på alle kanter, og slik sett kan danne et midtpunkt i en sentrert klyngebosetning. Den visuelle landskapsanalysen avdekker derimot ikke det komplette bildet, og i det følgende skal jeg søke å spore de gamle gårdsgrensene med sikte på å rekonstruere kirkestedet i dets opprinnelige omgivelser så langt det lar seg gjøre..

Bygdebokforfatteren Kåre Sønsterud har tatt opp spørsmålet om det opprinnelige eiendomsforholdet rundt Uvdal gamle kirkested, og finner det ”meningslaust” at kirkestedet skal ha vært gitt fra Husebø da ”kyrkjetomta ligg som eit hakk inn i Prestegarden” (Sønsterud 1999: 2215). Jeg antar det han her sikter til er teigen 73/1,2 som passer denne beskrivelsen like nord for kirkestedet. Kirkestedet hører innunder 73/6, og ses i figur 5.2 som det korslignende bygget i nedre høyre hjørne av det innrammede området. Det viktige Sønsterud imidlertid berører er den rette grenselinjen (stiplet linje) mellom gårdene Prestegården og Husebø til høyre på figur 5.2, som indikerer at den er eldre enn

Figur 5.2: Utsnitt fra gnr. 73 Prestegården.

Ø.S.Eide 2011

den innskutte teigen. For å avdekke gårdsstørrelser analyserer Sønsterud ellers grensene i området på basis av økonomiske kart. Min analyse avviker noe fra denne, hvilket jeg skal begrunne nedenfor.

På figur 5.3 har jeg markert Uvdal kirkested, samt det historiske tunet på Husebø. Dagens gårdsarealer er markert med gårdsnummer: 73 = Prestegarden, 74 = Husebø, 75 = Presterud. Figuren viser at kirkestedet er plassert på grensen mellom Prestegarden og Husebø, nær det gamle tunet. Navnet Husebø (NG V, 311) er åpenbart eldre enn det sekundære Prestegarden.

Sønsterud åpner for at områdene nord for der jeg har satt tverrgrensen bak kirkestedet (som er dagens nordgrense), også har tilhørt Husebø. Følger man linjene ser man at de fortsetter forbi den inntegnede avgrensningen, noe som tyder på at dette kan være riktig. Jeg trekker av flere årsaker likevel grensen her, siden et bratthenget skaper en naturlig vegg og slik ekskluderer området nord for den foreslåtte grensen. På flaten over bratthenget ligger Grekvar-

Figur 5.3: Forslag til gårdsgrenser for Husebø. Ø.S.Eide 2011

gårdene (80-82), hvor Rygh kommenterer at navnet er sammensatt av det norrøne mannsnavnet Greipr og "hvarf" som betyr krumming, krets, ring. "Gaarden ligger paa en flad Haug af rund Omkreds" (NG V: 452). Gården har dermed forutsetninger for å kunne være like gammel som Husebø, og grenser altså mot det naturlige bratthenget.

I vest har jeg inkludert gårdene Lien (71) og Eiterklep (72) på grunn av den heller uklare oppdelingen disse to gårdene imellom langs min foreslåtte vestgrense.

Ved Presterud er det flere interessante aspekter. Selve gårdsnavnet indikerer foruten kirkelig tilhørighet også alder, da -rud gjerne brukes om gårder som ble ryddet i middelalderen. Rygh omtalte Presterud som underbruk av Prestegarden og at den ble brukt som havnehage (NG V: 452). Disse to gårdenes plassering på hver side av Husebø kan synes noe underlig, da Husebø har en teig innenfor det en skulle anta var Presteruds område (se pil på figur 5.3). Dette tyder på at også Presterud har vært utskilt fra den opprinnelige storgården.

Jeg står da tilbake med en eiendomsstruktur der gårdene i Uvdal har strukket seg på tvers av dalføret i lange parseller. Dette er spesielt i Numedal hvor Lågen ellers danner grense mellom gårdene. Antagelig har dette å gjøre med Uvdals orientering vest-øst, og at den nordvendte åshellingen på sørsiden av elven er så undersolt at området har vært å regne som karrig for åkerbruk, og dermed vurdert som utmark av lavere verdi.

Kirkestedet kan *ikke* sies å opprinnelig ha dannet et midtpunkt for flere gårdsbosetninger som jeg tidligere antok, men synes å ha hatt en tilknytning til Husebø tidlig i middelalderen.

5.3.2 Nore

Nore sogn omfattet i 1647 syv helgårder. Hertil kom Skjønne som var lensmannsgård og derfor var fritatt for skatt. Tabell 5.3 viser at den gjennomsnittlige gård utgjorde 1,8 huder i landskyld – og høyere enn i Uvdal der gjennomsnittet var 1,1 huder. I Nore var den største gården bare 2,5 ganger større enn snittet, selv om landskylden for de største gårdene var om lag den samme som i Uvdal.

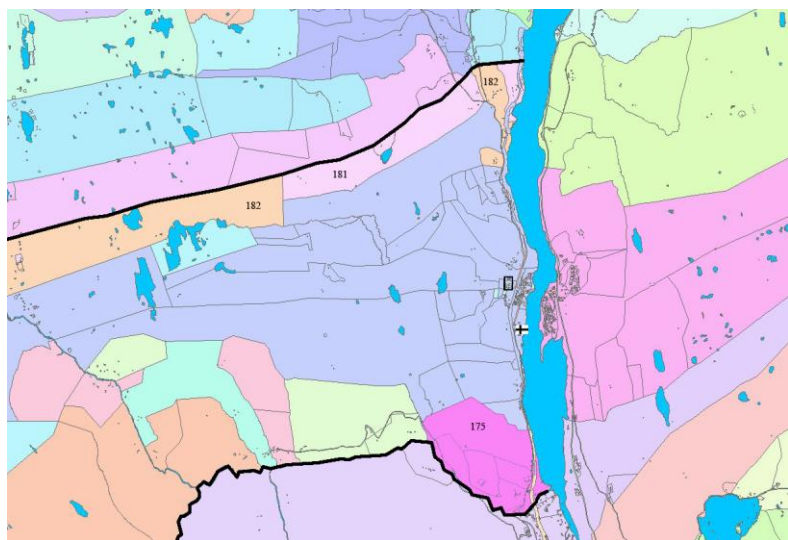
Nore - snitt 1,8 huder. Relativ verdi = 1,0			
Gård	G.nr.	Landskyld	Relativ verdi
Svalestugo	184	4,5	2,5
Kravig	165	4	2,2
Holland	200	4	2,2
Sporan	142	3,5	1,9
Sevle	150	3,5	1,9
Nore	180	x	x

Tabell 5.3 Oversikt over de største gårdene i Nore.

Når det gjelder Nore-gårdene, er det vanskelig å komme frem til et eksakt tall hva landskyld angår, da det på 1600-tallet allerede var gjennomført en omfattende bruksdeling. En Gulbrand Nore står oppført med to huder i 1615 uten at det fremgår om dette er Øvre eller Nedre Nore. Likeledes står Ole Nore oppført som selveier av den halve gården med 2 huder i 1647 uten at det heller her fremgår hvilken del av Nore-gårdene det er snakk om. Bygdebokforfatteren T.K. Loftsgard har imidlertid kommet frem til at det dreier seg om Nore samlet, og at gården i hovedsak skal ha vært kirkegods med en samlet skyld på ”over 3 huder” på 1600-tallet (Loftsgard 1973: 1702f.).

Jeg lar derfor Nores landskyld stå uavklart, men merker meg at Loftsgards opplysninger tilsier at Nore som gård har vært nesten dobbelt så stor som gjennomsnittsgården, og slik sett ikke blant de økonomisk største i sognet.

Som nevnt tidligere lå Nore-gårdene på vestsiden av Lågen i Noresundet. Dette ses tydelig i figur 5.4, og vi ser også kirkestedets noe perifere beliggenhet i forhold til det historiske tunet (jf. kap. 4.2). For øvrig følger jeg det jeg anser som mulige grenser mot nord og sør på bakgrunn av de samme kriterier jeg satte i

Figur 5.4: Foreslåtte gårdsgrenser for Nore.

Ø.S.Eide 2011

forbindelse med Uvdal. Mot nord har jeg inntegnet Ulbåsen (182) under Nore, og det kommer

også frem at denne gården ble eid av Oluf Nore (Øvre Nore) på 1600-tallet (Loftsgård 1973: 1760). Svensrud (181) er en yngre gård enn Nore. Den sørlige grensen følger elvefaret Eidsåi som er den naturlige skillelinje mellom Nore ved dagens Frygne (175) og Eide. Denne rekonstruksjonen tyder på at Nore har i utstrekning vært om lag den største gården i Nore

5.3.3 Veggli

Skattematrikkelen av 1647 skiller som nevnt ikke mellom Veggli og Rollag. Jeg har derfor valgt å separere disse to bygdene, men med lik landskyld, for å finne de respektive bygdelagens gårdsstørrelser.

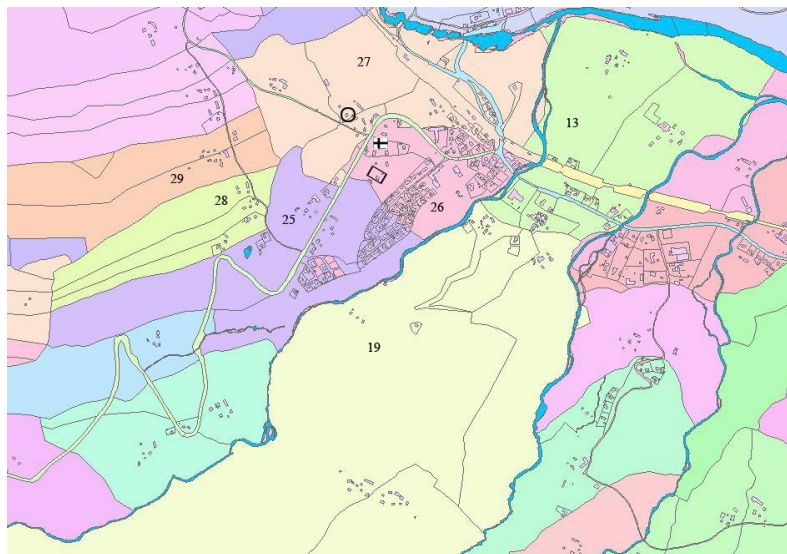
Der var ingen gårder i Veggli som ble betegnet helgårder, og tabell 5.4 viser et utvalg av de største halvgårdene. Gjennomsnittsgården ble regnet til 1,9 huder – for altså *både* Veggli og Rollag. Av tabell 5.4

Veggli - snitt 1,9 huder. Relativ verdi = 1,0			
Gård	G.nr	Landskyld	Relativ verdi
Tveiten	32	3	1,6
Risteigen	10	2,3	1,2
Haukjem	29	2	1,1
<i>Veggli</i>	26	x	x

Tabell 5.4: Oversikt over de største gårdene i Veggli.

fremgår det at det ikke fantes gårder av betydelig størrelse over snittet i Vegglibygden. Teigen var størst, 1,6 ganger større enn gjennomsnittet. Det finnes ingen skatteopplysninger for Veggli gård, hvilket antyder at dagens Søre Veggli var eid av kirken på 1600-tallet. På bakgrunn av navnetolkningen til Rygh ser bygdebokforfatteren Knut Hoff for seg at Veggli gård kan ha vært en av de opprinnelige gårdene i bygden, og at denne etter hvert har blitt delt (Hoff 1989: 10).

En mulighet jeg skisserer, er at Mykstu var den første gården som ble skilt ut. Grunnen er følgende: Selv om Veggli er et eldre navn, finnes også Mykstunavnet i norrøn tid, i betydningen ”den store Stue” (NG V: 433). Det er ikke utenkelig at det opprinnelige Vegglitunet sto her, og at det gamle navnet fulgte kirkestedet da dette ble etablert.

Figur 5.5: Veggli med Mykstu gamletun (sirkel). De merkede gårdene er: 13 – Bjørkgarden, 19 – Glaim, 25 – Kjemhus, 26 – Veggli, 27 – Mykstu, 28 – Kyrkjorden, 29 – Haukjem
Ø.S.Eide 2011

Det gamle tunet på Mykstu lå på bnr. 4 (Hoff 1989: 28), og har da holdt en avstand av rundt 150 m fra kirkestedet – nær samme avstand som det historiske tunet på Søre Veggli.

De eldste gårdsnavnene er usammensatte naturnavn, og -gård som navneendelse er dermed av en yngre klasse. I bestemt form må en anta at Bjørkgarden (13) er av de yngste rundt Veggli kirkested (fig. 5.5). Følger vi de naturlige grensene som dannes av elvefarene Nørdssteåe og Medåe, kan det synes som Bjørkgarden er skilt ut fra den eldre Glaimgården (19). Navnet Kyrkjorden (28) er fra kristen tid, og mulig utskilt fra den eldre Kjemhus (25). Dermed er det i realiteten de tre gårdene Glaim, Kjemhus og Mykstu som omslutter Veggli. Disse er halvgårder i 1647 og følger landskyldgjennomsnittet for gårder i Veggli sogn.

5.3.4 Rollag

Rollag var i tidlig nytid hovedsognet for øvre Numedal. Her lå de beste gårdene, noe som fremgår av landskyldsoppgavene. Som nevnt før fantes det ingen helgårder ved skatteutmålingen av Veggli i 1647, men i Rollag er det oppført hele 14 helgårder, samt at Fekjan var lensmannsgård og dermed fritatt for skatt. Dette betyr at nær 30 % av gårdene i Veggli/Rollag

Rollag - snitt 1.9 huder. Relativ verdi = 1,0			
Gård	G.nr.	Landskyld	Relativ verdi
Traaen N	45	4	2,1
Storemoen	73	4	2,1
Ulstad	77	4	2,1
<i>Prestegarden</i>	44	x	x

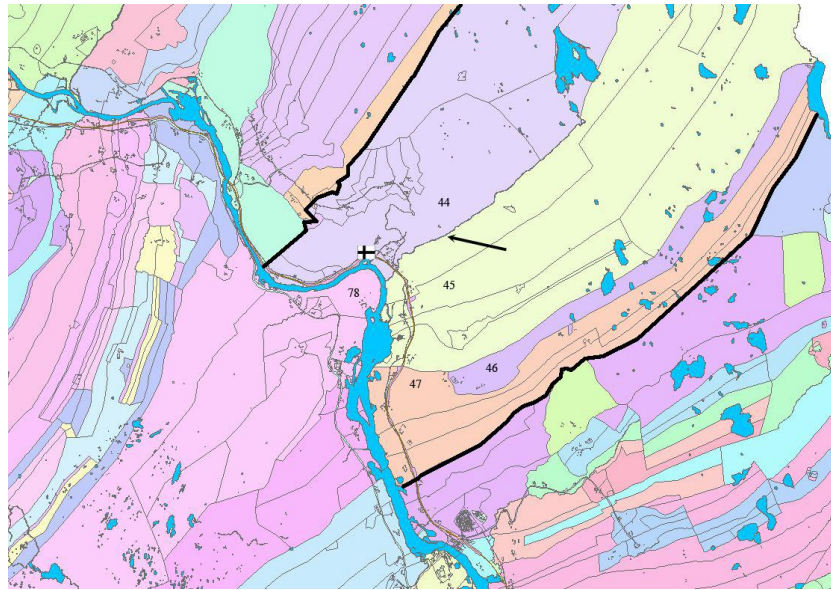
Tabell 5.5: Oversikt over de største gårdene i Rollag sogn.

var helgårder, og samtlige av disse hørte til Rollag sogn. De største gårdene hadde en landskyld på 4 huder, over det dobbelte av gjennomsnittsgården. Jeg vil legge til at Søre Tråen skattlegges separat med en skyld på 2,3 huder, inkludert underliggende Skarpmoen (gnr. 47). Dette kan indikere at Tråen har vært den største gården i Rollag før den ble delt. Tråen hadde dertil lensmannen og en ”tingstue” frem til Fekjan overtok dette embetet en gang i første halvdel av 1600-tallet (Hoff 1989: 426ff.).

Som jeg var inne på i kapittel 4.4, er omstendighetene rundt dette kirkestedets plassering noe uvanlig, og jeg vil i det følgende analysere grensene med sikte på å forklare prestegårdstunets plassering. Med utgangspunkt i Tråens fremstående posisjon i tidlig nytid, samt senere eierinteresser i Fekjan (78) og andre gårder (Hoff 1989: 435) på 1700-tallet, har jeg på figur 5.6 satt gårdsgrensene for Tråen til å følge Prestegardens (44) nåværende nordlige grense og Skarpmoens (47) sørlige grense da denne gården var underbruk av Sør-Tråen i 1647, mens Asbjørnrud (46) må være utskilt senere.

Oluf Rygh forklarer Rollagnavnet som en avart av Rolla (jf. kap. 4.4), som han ser som et mulig eldre navn på Troelven (se pil, fig 5.6). Prestegarden har som før nevnt begrenset innmark, men sammen med de inntekter kirken brakte, kan det anses for å være tilstrekkelig til å utgjøre et livsgrunnlag.

Kirkestedets plassering lengst nord i denne delen av bygden, gjør at jeg i utgangspunktet utelukker sannsynligheten for at her ble reist en felleskirke.

Likevel, avstanden til *Figur 5.6: Forslag til tidlige gårdsgrenser i Rollag.*

Ø.S.Eide 2011

Tråens historiske tun er såvidt stor at det umiddelbart er vanskelig å se at kirkestedet kan relateres til dette. Tunet på Prestegarden er naturlig nok innen relasjonsavstand, men det foreligger ingen sikker viten om dette var en egen gård i førkristen tid. Om prestegården ble utskilt fra Tråen ser jeg de naturlige grensene for en gård å være åsen i nord og elven i sør, slik grensene er i dag. Det må også nevnes de to kirkene som etter tradisjonen skal ha stått nærmere Tråentunet. Om dette kun er i sagnet og ikke etterprøvbart, kan det indikere at kirkestedet av i dag ble opprettet på et senere tidspunkt, og fikk da kanskje tildelt den utskilte eiendommen. Dette blir bare en løs antagelse, og selv om jeg er noe usikker anser jeg det for mulig at storgården Tråen var ”modergården” for kirkestedet i Rollag.

5.3.5 Samlende vurdering av gårdene i øvre Numedal

Rollag prestegjeld består i skattematrikkelen av 1647 av kirkebygdene Uvdal, Nore, Veggli og Rollag. I Uvdal hadde gjennomsnittsgården i sognet en landskyld på 1,1 huder – den laveste verdi for hele Numedal. Husebø var lensmannsgård i 1647 og fritatt for landskyld, men et utkast til matrikkelen fra 1723 viser at Husebøs landskyld da beløp seg til 4,8 huder, og kan slik indikere at den også var større enn Bakke, den største gården i 1647. I tillegg viser min analyse av gårdsgrenser og kirkestedets plassering (figur 5.3), samt betydningen av Husebønavnet, at det er grunnlag for å klassifisere kirkestedet som anlagt som et privat foretak av en stormann. I Nore sogn var landskylden i 1647 1,8 huder for gjennomsnittsgården, og den informasjonen som foreligger for gården Nore, hvor kirkestedet

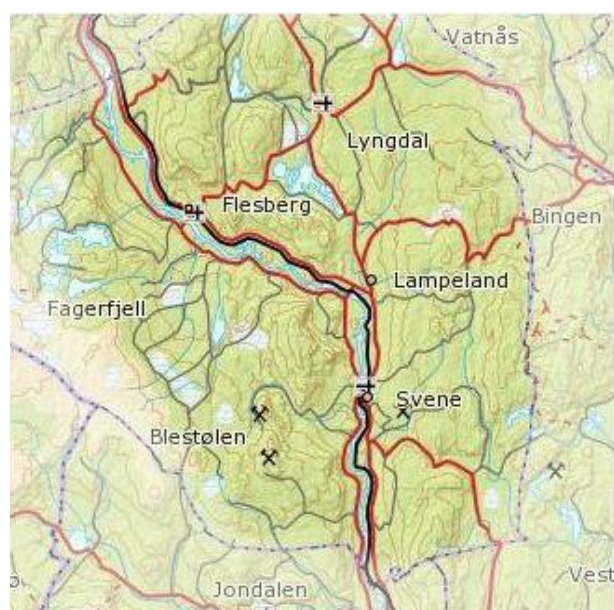
ligger, tyder på at gården ikke var blant de største i bygden. Analysen av gårdsstrukturen viser likevel at Nore har vært betydelig i arealomfang, og kirkestedet ligger relativt sentralt i forhold til grensene, men ikke i nærhet til det gamle tunet. Avstanden til andre gårder er såvidt stor, men sundstedet og ferdselsårene like ved kirkestedet indikerer at her kan ha vært en samlingsplass i eldre tid, og foreløpig vil jeg anslå at kirkestedet ble anlagt som et fellesforetak. Vegglibygden er oppført sammen med den rikere Rollagbygden i skattematrikkelen og gjennomsnittsgårdens landskyld beløp seg her derfor til 1,9 huder, hvilket resulterer i at de største gårdene i Veggli er rangert som halvgårder. Kirkestedet er sentralt plassert i en egalitær gårdsbosetning uten at jeg med sikkerhet kan si fra hvilken gård kirkestedet ble utskilt. Likevel anser jeg her at kirkestedet ble anlagt som et fellesforetak mellom flere gårder. Rollag står oppført i matrikkelen av 1647 med hele 14 helgårder, hvilket antas er grunnen for den høye landskylden av 1,9 huder for gjennomsnittsgården i Rollag og Veggli. Selve kirkestedet har likevel en så vidt perifer og isolert plassering i bygden at det utelukkende henvender seg til gården Tråen. Jeg anser derfor Tråen som den opprinnelige gården, til hvilken det ble reist en gårdskirke, men jeg er usikker på om kirkestedets beliggenhet er det eldste på gården.

Den varierende gjennomsnittlige landskylden fra bygd til bygd, gjør det interessant å notere at storgården Husebø ville hatt en relativ verdi på 2,5 omregnet etter det høyere gjennomsnittet for Rollag sogn, og fremstår dermed som den største gården i øvre Numedal på 16-1700-tallet.

5.4 Nedre Numedal

Flesberg prestegjeld omfattet nedre Numedal på 1600-tallet, og grenser fremdeles i nord mot Rollag, og i sør mot dagens Kongsberg kommune.

I forhold til Øvre Numedal er området langt mindre i utstrekning med sine ca. 30 km, målt i luftlinje langs Lågen (fig. 5.7). Flesberg er hovedsogn og har underlagt Lyngdal og Svene. Prestegjeldet besto i 1647 også av disse tre bygdene som utgjorde en samlet skattbar gårdsmasse på 52 gårder, som vist i tabell 5.1. Helgårdene

Figur 5.7: Nedre Numedals område.

Ø.S.Eide 2011

var relativt jevnt fordelt på de tre sognene, som i matrikkelen av 1647 ikke ble separert. Som i øvre Numedal presenterer jeg her likevel en tabell for hver av bygdene med de tre største gårdene i hvert bygdelag/sogn, fordi jeg ønsker å belyse hvordan disse ligger i forhold til gårdene med kirkested. Som vi ser av tabell 5.1 utgjorde gårdsmassen rundt 30 % av totalantallet for Numedal, og var dermed på størrelse med bygdene Rollag og Veggli hva angår landskyldsgrunnlag.

5.4.1 Flesberg

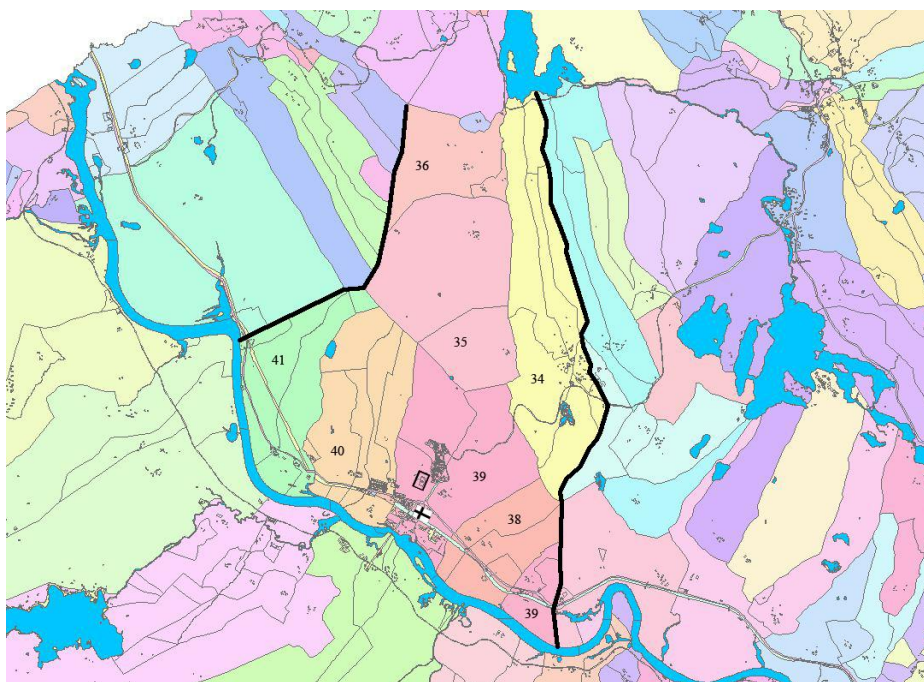
Som det fremgår av tabell 5.6, var gården med kirkestedet er fritatt for skatt. I Flesberg prestegjeld var Gjellerud (gnr. 12) lensmannsgård med ansvar for hele området. Den største gården, målt etter landskylden, var Vangestad, 2,4 ganger større enn gjennomsnittsgården. Verken denne eller de to

Flesberg - snitt 1,6 huder. Relativ verdi = 1,0			
Gård	G.nr.	Landskyld	Relativ verdi
Vangestad	26	3,8	2,4
Gjømle	29	3,5	2,2
Lie	31	3	1,9
<i>Flesberg</i>	<i>39</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

Tabell 5.6: Oversikt over de største gårdene i Flesberg sogn

øvrige i tabellen ligger i umiddelbar nærhet av Flesberg-gården med kirkestedet.

Når det gjelder opprinnelige grenser for Flesberg-gården synes det naturlig at disse innbefatter Fleksåsen, fjellformasjonen som har gitt gården navn (NG V, 409f.) like nordvest for det historiske tunet.

Figur 5.8: Forslag til Flesberg-gårdens grenser i gammel tid. Dagens gårder er: 34 – Lande, 35 – Dåset, 36 – Kjølset, 38 – Fekjan, 39 – Flesberg, 40 – Førle, 41 – Aslefet.

Ø.S.Eide 2011

Figur 5.8 viser gårdene som omkranser kirkestedet nord for Lågen i dag, og ifølge Rygh kommer navnet Lande (34) av det usammensatte navnet "Land" (NG V, 409), og gårder med denne type navn ligger gjerne "opptil heilt sentrale gardar, gjerne maktsenter i bygda" (NS: 282). Hvis mitt forslag til gårdsgrensene er riktig, må Lande ha blitt skilt ut tidlig. Om Dåset (35) heter det at denne tidligere var underlagt Flesberg i kraft av seter før modergården ble delt (Vinger 1990: 224f.). Også Kjølset (36) har et andreledd (-set) som kan peke tilbake til det gammelnorske -setr, seter (NS: 388). Dette kan tyde på at denne gården tidlig har vært seter for en mer sentral gård i bygden, og skal senere ha lagt under Lande (Vinger 1990: 242). Jeg har på figuren ikke avsluttet grensen i nord, da den her synes å overlape allmenningen og dermed vanskelig å kunne fastslå med sikkerhet. I øst løper grenselinjen ned Kolkinnåsen til gården Neset, som er underbruk av Flesberg og derfor har samme gårdsnummer. Fekjan (38) og Neset kan opprinnelig ha vært én gård ved navn Sevartsland (Vinger 1990: 277). Navnet Førle (40) har sisteledd -leif som betyr "etterladt Eiendom" (NG V, 410), og tolkes av Sigurd Vinger til at kommer av at området kan ha vært utsatt for en mulig skogbrann hvor det første gårdsanlegget ble anlagt i etterkant. Gården skal fra gammelt av hatt en tingstue "for dei tri kørkjesokna", og settes i forbindelse med Haugen som har vært rettersted, og som i dag er et bruk under Prestegarden (Ibid.: 379). Aslefet (41) har andreledd -fet, og har samme betydning som Fekjan, "frodig Græsmark, særlig ved Vand" (NG V, 410). Det er også interessant å merke seg gravhaugene som ligger på grensen mellom Prestegarden (39/2) og Sønstegard (39/1). I en undersøkelse fra Vestfold pekte Marie Ødegård på gravhaugers funksjon som grensemerker, og fant at hauger i vikingtiden har blitt anvendt i delingen av gårder (Ødegård 2007: 87f.). Dette kan da tyde på at også selve gården Flesberg (39) ble delt i førkristen tid.

På grunnlag av det overnevnte, kan det synes at alle dagens omliggende gårder – med et mulig unntak av Førle – har oppstått i førkristen tid, og at gårdene i Flesbergbygden dermed har blitt delt før kirkestedets anleggelse.

5.4.2 Lyngdal

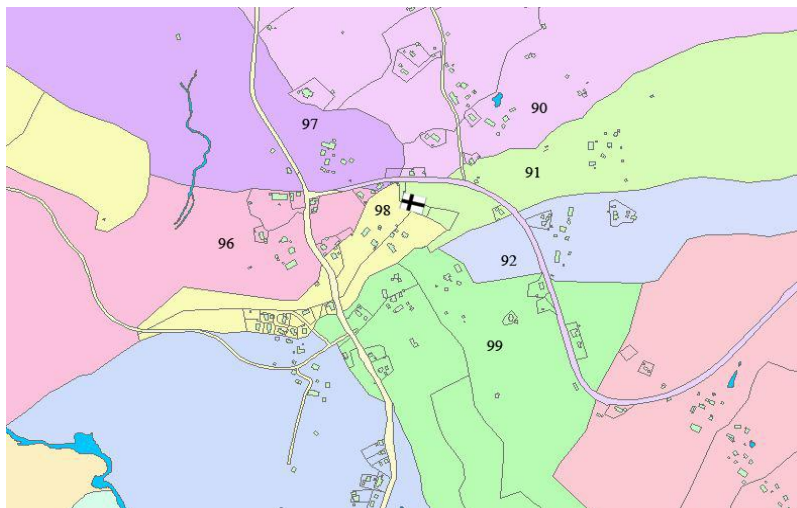
Lyngdal kirkested er utskilt fra gården Kampestad. Gården er ikke oppført som skattbar verken i 1615 eller 1647, da den var krongods. I 1664 skal skylden ha vært 1,3 huder (Flatin 1932: 192), og dermed å

Lyngdal - snitt 1,6 huder. Relativ verdi = 1,0			
Gård	G.nr.	Landskyld	Relativ verdi
Bekkjorden	90	2,5	1,6
Fekjan	92	2,5	1,6
Bakke	96	2,3	1,4
<i>Kampestad</i>	<i>91</i>	x	x

Tabell 5.7: Oversikt over de største gårdene i Lyngdal.

anse som en mindre gård med en skyld i underkant av gjennomsnittet som var 1,6 huder i

1647. De tre største gårdene i Lyngdal (tabell 5.7) ligger alle i, eller i nær, tilknytning til kirkestedet, men der er ingen gård som utpreger seg som en storgård. Den relative verdien er også betydelig lavere enn i Flesberg, hvor den største gården var 2,4 ganger større enn gjennomsnittsgården.

Figur 5.9: Eiendomsgrenser Lyngdal med kirkestedet. Gårdene rundt kirkestedet er:
 90 – Bekkjorden, 91- Kampestad, 92 – Fekjan, 96 – Bakke, 97 – Lyngjorden,
 98 – Kleivjorden, 99 – Gravningsbrekke. Ø.S.Eide 2011

Lyngdal fremstår som en avsidesliggende fjellbygd på veien mellom Flesberg og Sigdal i øst. Kirkestedet er midtpunktplassert i bosetningskonteksten som består av relativt jevnstore gårder med sine respektive tun innenfor en avstand av 100-500 m fra kirkestedet (fig. 5.9). Kampestadtunet er det ytterste av disse, og verken dette eller den gamle rideveien, som passerte 2-300 m sør for kirkestedet, synes dermed å ha hatt en avgjørende rolle for valg av sted.

5.4.3 Svene

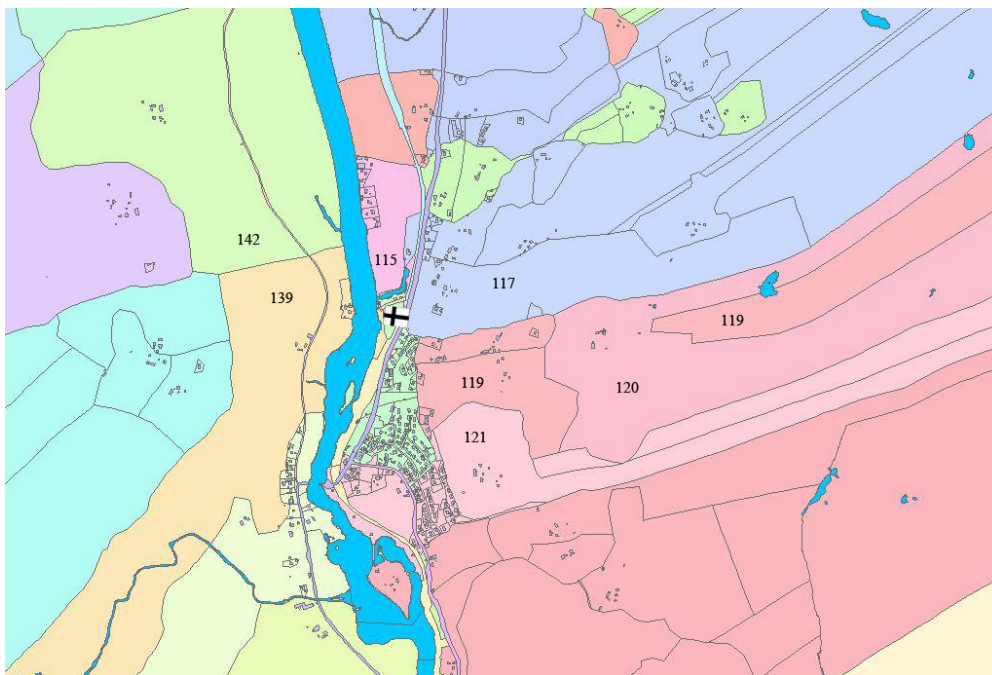
Som i Lyngdal har gårdene her en lavere landskyldverdi enn Flesberg i 1647. Gjennomsnittsgården hadde 1,6 huder, og den relative verdien av de største gårdene er om lag lik det vi

Svene - snitt 1,6 huder. Relativ verdi = 1,0			
Gård	Gnr	Landskyld	Relativ verdi
Gvam	128	2,6	1,6
Ramberg	122	2,2	1,4
Koppangen N	117	2,2	1,4
Svene	118	x	x

Tabell 5.8: Oversikt over de største gårdene i Svene.

finder i Lyngdal, og er altså bare rundt halvannen ganger større enn gjennomsnittet (tabell 5.8). Den største gården, Gvam, som var 1,6 ganger større enn gjennomsnittsgården, befinner seg 3 km sør for kirkestedet, og også Ramberg ligger en drøy km unna. Koppangen grenser til

Svenegården. Gårdssammensetningene rundt Svene kirkested følger det sedvanlige parsellmønsteret i områdene i Numedal som grenser mot Lågen.

Figur 5.10: Oversikt gårder rundt Svene kirkested.

Ø.S.Eide 2011

Når jeg på figur 5.10 forsøker å rekonstruere de antatt opprinnelige forholdene, synes inndelingen mellom gårdene Koppangen S (119), Surten (120) og Grette (121) å ha hatt utspring i samme gård, og da Koppangen N (117) er nærmeste nabogård i nord, kan navnet indikere at de nevnte gårder har lagt under et samlet Koppangen. Like nord for kirkestedet ligger Engen (115), tidligere Kirkeengen, som ifølge Rygh skal ha vært klokkergård i nyere tid (NG V, 420). Det interessante her er at den eldre skriveformen Kaupangen, av gno *kaupangr*, av verbet *kaupa* (NS 1997: 252), som indikerer at det ved kirkestedet har vært en markeds plass. Den eldste oppføring av Svene i diplomaterialet (1328) omhandler en tvistesak som som avgjøres ved dom (jf. kap. 4.8). Dette kan tyde på at det i Svene også har vært et tingsted.

På Lågens vests side ligger gårdene Dyrebu (142) hvor det etter lokal tradisjon skal ha stått en kirke, og Svenesund (139). Om Dyrebu heter det at Svene – hvor kirkestedet ligger – var underbruk i 1668 (NG V, 426). Omkring Svenesund ser vi det spesielle at denne gården også har en teig på østsiden av Lågen (fig. 5.11). Ved kirkestedene i Numedal er det bare i Uvdal at eiendomsgrensene ellers krysser elven.

Figur 5.11: Detaljkart Svenesund gnr. 139.

Ø.S.Eide 2011

Følger vi grenselinjene til Svenesund (139) på Lågens østside, fremgår det at kirkestedet kan ha blitt utskilt fra nettopp denne gården. Ikke minst den gamle veien (se pil, figur 5.11) ligger fremdeles under Svenesund, og leder til der overfartsstedet

lå – som igjen kan indikere Svenesunds betydning i dette området.

Jeg anser kirkestedet i Svene som anlagt på gården Svenesunds grunn på østsiden av Lågen. Dette er en uvanlig plassering i forhold til det øvrige Numedal, men jeg setter det i sammenheng med den korte avstanden og overfartsstedet, som kan ha fungert som en forbindelse mellom partene av gården som er delt av elven. Selv om analysen av gårdsgrensene viser at Koppangen kan ha vært en større gård i gammel tid, indikerer den uvanlige inndelingen at Svenesund har stått som eier av teigen hvor kirkestedet er anlagt. Gårdsnavnet har andreledd -sund, et ubestemt naturnavn, og må antas å ha eksistert før kristen tid.

5.4.4 Samlende vurdering av gårdene i nedre Numedal

Flesberg sto som den rikeste bygden i nedre Numedal på 1600-tallet. Den opprinnelige gården ved navn Flesberg, hvor kirkestedet befinner seg, ser ut til å ha blitt delt i flere gårder i førkristen tid, slik at den ikke fremsto som en markant storgård ved anleggelsen av kirkestedet. Det nevnes et eldre tingsted og et rettersted ved kirken, men dette kan like gjerne ha blitt opprettet som følge av den nye kristne lovbok. Kirkestedet fremstår som sentralt i bygden av jevnstore gårder, nær ferdselsårene og sundstedet, noe som kan indikere en eldre samlingsplass. Ut fra dette tolker jeg kirkestedet derfor som et fellesforetak.

Om Lyngdal vites lite fra middelalderen. Jens Nilssøn skrev om det lille kapellet som ikke var i virke, og vi hører ikke mer før den nåværende kirken ble reist rundt 1700. Landskylden viser at de største gårdene her var betydelig mindre enn i Flesbergbygden. Lyngdal lå avsides til

langs veien mellom Sigdal og Numedal, og kan slik ha opplevd en viss gjennomgangstrafikk. Likevel synes ikke kirkestedet å ha blitt anlagt i relasjon til ferdselsåren. Den sentrale midtpunktplasseringen i bygden med samtlige omliggende gårdstun innenfor en synlig og relativt kort avstand, tolkes som at kirkestedet var anlagt av et samvirke av disse jevnstore gårdene.

Svene fremstår som et område hvor det kan ha foregått større aktivitet i eldre tid, med tingsted, markeds plass og overfartssted. Gårdene i området har likevel hatt en relativt lav landskyld på 1600-tallet, og det kan synes som kirkestedet bevisst er anlagt nær sentrum for aktiviteten og ferdselen i bygden. Svenesund synes å ha vært modergården, men gårdstunet er skilt fra kirkestedet av Lågen. Jeg tolker dette som at gården har avsatt teig til formålet, men at kirkestedet ble anlagt sentralt grunnet et fellesforetak mellom Svenesund og gårdene på samme side av elven som kirkestedet.

6. Når ble kirkestedene etablert og hva avgjorde plasseringen?

Med resultatene som har fremkommet i de foregående to kapitler som fundament, vil jeg nå diskutere når selve etableringen av de syv middelalderske kirkestedene i Numedal kan ha funnet sted. Dette innebærer en samlende diskusjon av hovedproblemstillinger jeg la frem i oppgavens innledning (jf. kap. 1.3). Sentrale spørsmål å belyse i tilknytning til kirkestedenes alder, omfatter å danne et relativt tidsperspektiv gjennom en granskning det arkeologiske materialet og de skriftlige kilder som foreligger for de aktuelle områdene. Her vil også eventuelle spor etter førkristen kult på, eller ved, kirkestedene kunne belyse spørsmålet om rituell stedskontinuitet fra hedensk til kristen tid. Dette kan være en faktor ved både aldersbestemmelse av kirkestedene, og også stedsvalget for disse.

6.1 Kirkestedenes alder

Jeg tar utgangspunkt i når kirkestedene tidligst nevnes i diplommaterialet for å finne den øvre grensen for når kirkestedet senest har vært etablert – en såkalt *terminus ante quem*-datering. Deretter vil jeg søke meg bakover i stedenes arkeologiske historie for å tidfeste en mulig *terminus post quem*-datering, altså den nedre grensen for når kirkestedet tidligst kan ha blitt anlagt. Her vil jeg se på i hvilken kontekst kirkestedene er anlagt; sentral eller perifer beliggenhet i forhold til hedenske gravminner eller andre indikatorer på kultstedskontinuitet.

Aldersindikatorer						
Kirkested	Arkeologisk datering	Første gang nevnt	Prest	Kirke/kirkegård	Sogn	Terminus ante quem
Uvdal	1100-30	1368		1447	1368	1100-30
Nore	1166-67	1404			1404	1166-67
Veggli		1451			1451	1451
Rollag*		1425 (1358)	1425 (1358)		1447	1425 (1358)
Flesberg	1111	1359	1447	1359	1439	1111
Lyngdal		1595		1595		1595
Svene		1328		1433-34	1328	1328

Tabell 6.1: Foreliggende informasjon omkring kirkestedenes alder.

* = Som nevnt tidligere hersker det usikkerhet rundt gjeldende årstall. Se teksten under for mer informasjon.

Tabell 6.1 gir en oversikt over de tidligste årstall som er å finne i forbindelse med de syv kirkestedene, og den siste kolonnen tidfester når vi med sikkerhet vet at kirkestedet allerede var anlagt. Jeg vil presisere at de middelalderske steinkorsene i Numedal vil ikke bli vektlagt i dateringssammenheng, ettersom de er små og lett transportable. Om de ble reist ved kirkestedenes anleggelse, kan en ikke utelukke at de har blitt tilvirket på et tidligere tidspunkt

og fraktet hit fra et annet sted. De kan derfor være sekundære innslag i det arkeologiske materialet og usikre dateringsindikatorer.

6.1.1 Øvre Numedal

Gårdskirkene

I bakken under Uvdalkirken, som er datert til andre halvdel av 1100-tallet (Christie 1992: 6), ble det avdekket spor som indikerer at her har stått en stolpekirke forut for stavkirken. Det var ikke mulig å anslå stolpekirkens størrelse, men det opprinnelige skipet i stavkirken var rundt 30m², hvilket skulle tilsi at den første kirken har vært betydelig mindre enn dette (jf. Lidén 1995a: 130). Blant funnet av 545 mynter ble to brakteater fra første tredel av 1100-tallet funnet i bunnen av et stolpehull (Skaare 1992: 62ff). Det er disse som danner grunnlaget for den arkeologiske dateringen av kirkestedet. I sin undersøkelse om stolpekirker hevdet Steinar Magnell å finne at kirker utenfor en hedensk-kultisk kontekst ble reist ut fra politiske motiver av konge eller stormenn alt før Mostratinget i første halvdel av 1020-tallet (Magnell 2009). Husebø er antatt å ha fungert som en kongelig veitslegård og ligger ikke nær kjente hedenske kultminner. Dette er en interessant analogi som teoretisk kan åpne for at kirkestedet i Uvdal kan ha blitt etablert før 1100. De sikreste holdepunkter er myntfunnet som er datert til 1100-1130 (tab. 6.1), men dette utelukker ikke at kirkestedet ble etablert tidligere.

Rollag kirkested har sin stavkirke stående og i bruk, men har ikke gjennomgått dypere arkeologisk undersøkelse. Tabell 6.1 viser at det fremgår av diplomene at kirkestedet har eksistert før 1425. Som nevnt i kap. 4.4 er jeg usikker på om dokumentet fra 1358 gjelder Rollag i Numedal. Knut Hoff skriver at de eldste delene i stavkirken stammer fra 1150-1200 (Hoff 1989: 385), men denne dateringen har jeg ikke klart å spore i forskningsmaterialet. Det er likevel en etablert oppfatning om at stavkirkene i stor grad ble bygget på 1100-1200-tallet (jf. Skre 1995: 171; Anker 1997: 203), og dette kan da også være tilfellet for Rollagkirken. I Rollag finnes som vist et uavklart røysfelt, samt haugene som heller ikke er bekreftede gravminner. Fra gården Fulsås 2 km nord for kirkestedet er det gjort gravfunn av blant annet et sverd, type Q (Petersen 1919) datert til vikingtiden.⁴ Dette viser at den hedenske skikken da fremdeles eksisterte i Rollagbygden. Den såkalte Ormesteinen er blitt tolket som et hedensk offersted, men dette har jeg ikke funnet en sikker bekreftelse på. Den dateringen jeg her dermed kan fastslå med sikkerhet ligger innenfor tidsrommet 1000-tallet – 1425, men mest

⁴ Funnet er i Oldsakssamlingens tilvekstkatalog, nr. C 31730 a-e.

sannsynlig før 1350, siden tiden etter Svartedauden snarere var preget av nedlegginger enn bygging av kirker.

Felleskirkene

Nore stavkirke er datert til 1166-67 (jf. Askeladden ID 85174 og Jensenius⁵). Lorentz Dietrichson stilte ved Nore kirke spørsmål om hvorvidt et forefinnende *triforiekors*, Andreaskors, som ikke samsvarer med en kirke av denne typen, kan stamme fra et tidligere bygg på stedet (Dietrichson 1892: 408). Her er ikke funnet direkte spor i undergrunnen etter en tidligere kirke, men avdekking av eldre kristne graver under kirken tyder likevel på at det har stått en stolpekirke her. Ved Nore finnes spor som vitner om en betydelig begravellesaktivitet i området nær kirkestedet i førkristen tid. Undersøkelser gjort av de haugene som fremdeles eksisterer er likevel sparsommelige, og gir ingen nærmere datering enn jernalder generelt. På gården Frygne, som grenser til prestegården, er det funnet gravgods som er datert til merovingertid.⁶ Funnene under den stående kirken tilsier at her har vært kristen aktivitet på stedet forut for denne, som anslagsvis skulle tyde på at denne aktiviteten må ha forekommet i første halvdel av 1100-tallet.

Lorentz Dietrichson skriver om Veggli stavkirke (...) *hvoraf nogen sikker slutning om kirkens udseende i det hele kunde udledes (...) den næsten fuldstændige overensstemmelse mellem denne og Opdals [Uvdal] kirke der faktisk har midtstolpe, skulde synes at antyde, at ogsaa Veggli kirke oprindelig kunde have hørt til samme art* (Dietrichson 1892: 397). Dette utsagnet, sammen med identisk ornamentikk på kirkens kapiteler til det som er funnet i Uvdal, leder Dietrichson til å forsiktig antyde at Veggli er samtidig med Uvdal – og dermed også Nore – og en kan dermed ikke utelukke at også Veggli stavkirke ble reist i andre halvdel av 1100-tallet, men hvorvidt den har erstattet en eldre og mindre kirkebygning lar seg vanskelig bekrefte uten nærmere arkeologiske undersøkelser, noe som i Veggli kan være spesielt vanskelig da den gamle kirkegården ble brukt som gravplass frem til 1880 (jf Christie 1981: 352). På Skavlem (g.nr. 36) nær grensen til Nore sogn er det gjort gravfunn fra vikingtid, som kan vitne om når det senest ble anlagt gravhauger i Vegglibygden.⁷

Det foreligger spor etter tidligere bygg under en rekke av de norske middelalderkirkene (jf. kap. 2.1), så også under Uvdal og Nore kirker. Det er dermed ikke usannsynlig at dette også kan gjelde for Veggli og Rollag, og at det samlet kan indikere et tidsperspektiv for anleggelsen av kirkestedene i området til senest første tredel av 1100.

⁵ <http://www.stavkirke.info/stavkirker/> (10/5 -11)

⁶ Oldsakssamlingens tilvekstkatalog nr. C 25363 a-b og C 25364

⁷ Oldsakssamlingens tilvekstkatalog nr. C 35279 a-h

6.1.2 Nedre Numedal

Ved Flesberg kirkested ble det i 1888 gjort undersøkelser i en gravhaug som resulterte i funn av jernsaker. Blant annet ble det funnet et enegget sverd⁸ (Askeladden ID 79749), som er datert til yngre jernalder. Ifølge Jan Petersens typologi (type M) kan hovedvekten av eneggede sverd med lang klinge (her 78 cm) spores til 900-tallet, men det understrekes at slike også eksisterte parallelt med de senere tveeggede sverdene.⁹ Gravkammeret hvori artefaktene var deponert, var Ø-V-orientert, men tidlige undersøkelser har vist at det allerede fra merovingertid finnes tilfeller av Ø-V-orientering av graver (Gellein 1998: 7), samt at det fra Sverige er påvist at Ø-V-orientering ofte har forekommet i vikingtiden uten at man har vektlagt at dette nødvendigvis har med kristen innflytelse å gjøre (KLMN I, 412). Det blir derfor vanskelig å avgjøre at dette kan betegnes som et tidlig innslag av synkretisme, religionsblanding. Jensenius skriver at den stående kirken har deler fra etter år 1111 (tab. 6.1). Det innebærer at kirkestedet har blitt etablert senest i første halvdel av 1100-tallet. Det er ikke gjort arkeologiske undersøkelser under kirken, og som i øvre Numedal er det også her mulig at stavkirken har erstattet et eldre bygg, og at anleggelsen av kirkestedet dermed går lenger tilbake i tid.

I Lyngdal ble det på gården Fekjan gjort arkeologiske funn i en nå forsvunnet røys fra vikingtiden,¹⁰ som gir et tidsperspektiv på hvor lenge den hedenske skikk varte også her. Nilssøn skrev i 1595 i forbindelse med sin bispevisitas at kapellet i Lyngdal da var nedslitt og ikke i bruk. Det indikerer at dette nok senest har vært reist i første halvdel av 1500-tallet. Med tanke på at ferdselsåren mellom Sigdal og Flesberg gikk gjennom Lyngdal, synes det likevel noe underlig om kirkestedet her skulle være 400 år yngre enn Flesberg, og både Skre og Brendalsmo påviste at hundreåret mellom 1150-1250 var da kirkereisingsaktiviteten var på det sterkeste. I denne tiden ble det i mindre bygdelag også reist kirker og kapell uten gravplass, hvor en ambulerende prest fra hovedsognet kunne komme og forrettet messe, og hvor kapellet eller kirken ellers kunne bli benyttet som bønnehus (Skre 1988: 13, 74; Brendalsmo 2001: 167f.). Dette kan dermed også ha vært tilfellet i Lyngdal. Plasseringen på karrig fjellgrunn motstrider at her kan ha blitt oppført en stolpekonstruksjon, og et stavbygd kapell kan tidligst ha blitt reist etter en tok i bruk grunnmur ved reising av stavkirkene en gang på 1100-tallet (Anker 1997: 213f.). Det er dermed mulig at kapellet her tidligst ble reist etter kirken som organisasjon satte i gang den store byggeprosessen i høymiddelalderen. Jeg

⁸Oldsakssamlingens tilvekstkatalog nr. C 14496-14506

⁹<http://www.vikingsword.com/petersen/pts054.html> (27/3 -11)

¹⁰Oldsakssamlingens tilvekstkatalog nr. C 23216 a-d

vil likevel presisere at det ikke foreligger konkrete spor som kan bekrefte en slik antagelse positivt, og min tolkning er utelukkende å regne som sannsynlighetsberegning.

Hva Svene angår, foreligger det ingen konkret informasjon i form av arkeologiske funn fra jernalder/middelalder. De skriftlige kildene forteller at Svene var eget sogn i 1328, hvilket danner tidsgrense for når her senest fantes kirke. Den middelalderske stavkirken ble erstattet i 1738 (Christie 1981: 290), antagelig på samme sted, og den tidlige sognestatus og kirkens plassering i landskapet kan være indikasjoner på at stedet ble valgt alt på 1100-tallet som de øvrige kirkene i dalen som ligger langs Lågen. Uten arkeologiske undersøkelser blir dette imidlertid vanskelig å påvise sikkert.

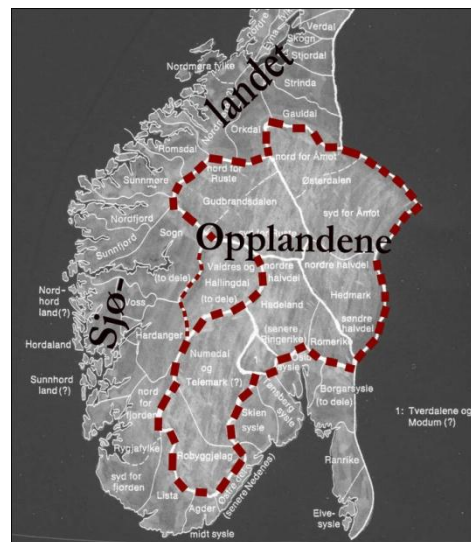
Samlet for nedre Numedal knytter det seg større usikkerhet rundt aldersbestemmelse av kirkestedene, ettersom det bare er Flesbergkirken som ikke ble erstattet av en ny på 1700-tallet. Jeg finner det likevel sannsynlig at kirkestedet i Svene kan være samtidig med Flesberg, mens Lyngdal trolig er yngre.

6.1.3 Andre indikative faktorer vedrørende aldersbestemmelse

Sagaene

Husebø har blitt nevnt som en mulig kongeeid veitslegård på 800-tallet. Asgaut Steinnes trakk konklusjonen at Norges husebygårder var et politisk-administrativt nettverk for Hårfagreættens regenter (Steinnes 1955), og Reidar Fønnebø så, gjennom sin granskning av Østlandets ferdselsårer i gammel tid, en kommunikasjonslinje mellom Huseby i Vestfold og Husebø i Sogn, via Husebø i Uvdal. Heimskringlas fremstilling av Olav Tryggvasons og Olav Haraldssons ferdsel rundt i landet viser at det hovedsakelig var på Østlandet nordover til Trøndelag at kongen steg til hest og beveget seg innenlands, og Gudbrandsdalen fremstår som gjennomfartsåre for denne trafikken mellom Viken og Nidaros.

Opplandene (figur 6.1) blir nevnt spesifikt flere steder i sagaene som et område Olav Tryggvason og senere Olav Haraldsson hadde veitslegårder og holdt politiske møter med de lokale stormenn. Blant annet fortelles det at Olav Haraldsson fulgte en tradisjon med å reise rundt ”på Opplanda på gjestebod” slik vanen hadde vært for ”dei gamle kongane” (Hkr.: 261). Tanken bak dette var å etterse at folket opprettholdt kristendommen

Figur 6.1: Opplandenes utstrekning.

Gjengitt fra artikkel. Se fotnote side 76.

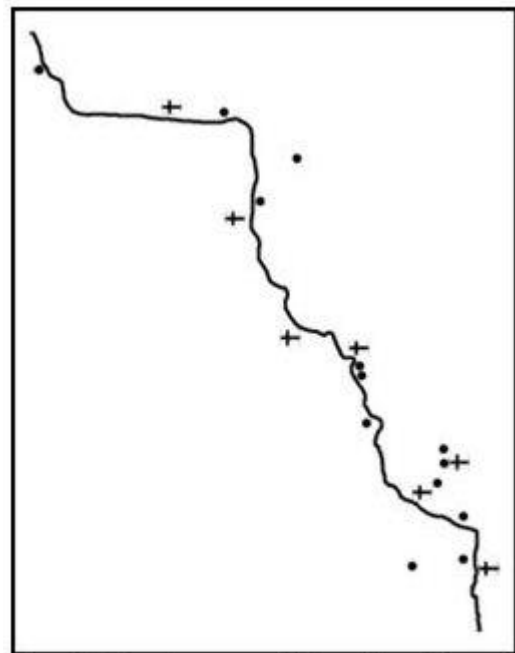
(Ibid.). Dagens Oppland fylke er en del av dette området, men det antas å ha omfattet store deler av det indre Østlandet – inkludert deler av Telemark og Numedal. Som arkeologen Frans-Arne Stylegar har påpekt, omtalte den geistlige historieskriveren P.C. Friis at innlemmet i Opplandene befant seg Telemark og Råbyggelagen (Friis 1881: 466). Dette vil blant annet bety Numedal i den tolkning P.A. Munch gjengir i sin posthumt utgitte Norgeshistorie fra 1941¹¹. Munch bygget vel dette på verket *Historia Norvegiae*, en ukjent forfatters Norgeshistorie – redigert av Munch selv – der *Numadalr* nevnes i sammenheng med *Thelemarkia* som en av elleve provinser innenfor Opplandene (Munch 1850: 33). En slik aktivitet som her tilskrives Olav Haraldsson i de nevnte områdene, samt husebygårdenes tilknytning til kongemakten, og dermed også hverandre, kan tolkes dit hen at kristendommen også har nådd Numedal tidlig, om en skal feste lit til sagaene som kilde så langt tilbake i tid.

Sagnkirker

Som det ble nevnt i innledningen, setter jeg spørsmålstegn ved avstandene mellom kirkestedene i Numedal. Fra Dagalitraktene til Uvdal, som førstnevnte sognet til i middelalderen, er det en avstand av rundt 40 km dersom en følger dagens veitrasé. Over fjellet i 1300-1400 meters høyde er det ikke stort kortere, og en må undres over om det var slik at folket måtte tilbakelegge slike avstander til stadighet for å bli oppfattet som gode kristne.

I kapittel 4 har jeg vært inne på kirker i sagn i omtalen rundt flere av kirkestedene. Spørsmålet er da om det kan tenkes at der faktisk var alternative steder hvor folket kunne foreta sine tilbedelser, vielser, dåp av barn og lignende?

Jan Brendalsmo gjennomførte en omfattende undersøkelse av nå revne kirkebygg, og også kirker som opptrer i sagn. De sistnevnte har blitt nedtonet da den generelle oppfatning har vært at en ikke kan gjenspore slike kirker arkeologisk – eller skriftlig og muntlig tradisjon ikke er pålitelig. Brendalsmo sa seg uenig i dette og mente at tradisjonskunnskap har en reell verdi og må dermed underkastes saklig kildekritisk metode (Brendalsmo 2001: 53; Brendalsmo og Stylegar 2003). Jeg skal ikke gå dypt inn i denne problemstillingen her, men

Figur 6.2: Oversikt over sagnkirker i Numedal.

Ø.S.Eide 2011

¹¹ http://arkeologi.blogspot.com/2004_08_01_archive.html (15/2 -11)

vil påpeke at om det er slik at det, som tradisjonen sier, har stått et gudshus på Rennehvammen nordvest for Uvdalsbygden, ville dette forkorte avstanden for Dagalifolket til det nær halve. På figur 6.2 er stedene hvor der ifølge bygdebøkene skal ha stått kirker eller kapell plottet inn, og ved kirkestedene i Nore, Rollag, Flesberg, Lyngdal og Svene skal det altså ha stått slike *før* de kirkestedene vi i dag kjenner ble anlagt.

Sannhetsgehalten i sagnene er selvsagt noe diffus og svært usikker så lenge de ikke har arkeologisk understøtte. Om tidspreferansen skulle være riktig, må det tenkes at disse ”prekirkene” i mange tilfeller har vært stolpebygg, og dermed vanskelig – for ikke si umulig – å gjenfinne spor etter uten en nøyaktig stedsangivelse. Likevel ser jeg antallet sagnkirker som spennende, da det kan vitne om at kristendommen tidlig har vært langt mer utbredt og betydelig i Numedal enn det inntrykket de syv kjente middelalderske kirkestedene gir.

Samlet for Numedal viser arkeologiske undersøkelser at de to øverste kirkestedene kan dateres til tidlig 1100-tallet. Dette punktet gjelder også for Flesberg i nedre Numedal. Den tidlige status som sogn for seks av de syv kirkestedene, samt likhetstrekk i den topografiske beliggenheten sentralt i dalføret, indikerer at anleggelsen av disse kirkestedene har skjedd omtrent samtidig i de to områdene. Lyngdal følger et likt mønster hva angår plassering i bygdekonteksten, men det synes likevel som kirkestedet her er yngre, grunnet de indisier jeg har diskutert i kapittel 6.1.2.

6.1.4 Stedsvalg

Jeg anser ferdselsårene som et mulig motiv for kirkestedenes plassering i fire tilfeller. I Uvdal, Rollag og Lyngdal synes relasjon til kirkereiserne å være vektlagt i større grad. Monumentalitet og sentral beliggenhet er fremtredende ved de fem felleskirkene, og også aktivitet gjennom gamle møte- eller samlingsplasser synes å kunne utgjøre en faktor ved disse. Fraværet av kjente hedenske gravminner nær kirkestedene, gjør at kultstedskontinuitet virker å kunne sannsynliggjøres bare i Nore, men jeg utelukker ikke at en mulig hedensk kontekst har vært bakgrunnen for den avsidesliggende plasseringen av kirkestedet i Rollag. Ellers finner jeg det interessant at de dalsideliggende bygdene har en tilnærmet lik topografisk plassering av sine kirkesteder, selv om gårdsstrukturen er forskjellig; Uvdal med sin parsellinndeling av eiendommene på tvers av hele dalføret, mot Veggli og Lyngdals mer sirkulære inndeling, der kirkestedet skaper et sentrum i den omkringliggende gårdsbosetningen. Det kan slik synes at landskapets utforming har vært en betydelig faktor ved stedsvalget. De øvrige kirkestedene ligger i lavlandet langs Lågen, der Nore, Flesberg og Svene følger nær lik beliggenhet på større elvesletter. Gjennom plasseringen sentralt ved

sundsteder og hovedferdselsårene, samt mulige samlingsplasser, kan dette tolkes som at ferdsele har vært et viktigere aspekt enn det nære landskapsrommet i denne topografiske konteksten. Rollag peker seg ut ved at kirkestedet her avviker fra de prinsipper som synes å gjelde for de tre andre beliggende langs Lågen. Kirkestedet har en svært uortodoks plassering hvis en skal gå ut fra kriteriene gitt for såvel gårdskirker, som felleskirker. Avstanden til prestegården er riktignok rundt 300 m, men dette tunet oppfattes som sekundært og anlagt som en konsekvens av kirkestedet. Om prestegården har overtatt en eldre gård vil dette kunne stemme overens med den usentrale kirkestedsplasseringen som kan følge med en stormannsgård, men gårdsvaldet er relativt lite – det oppgis en gammel landskyld på 1,5 huder i 1647 (Hoff 1989: 357). Da storgården Tråen er den eneste gården kirkestedet synes å henvende seg til, anser jeg det for rimelig å anta at det i Rollag ble reist en privat gårdskirke tilhørende denne gården, og at prestegården er utskilt fra Tråen senere. Avstanden til tunet på Nord-Tråen (gnr.45/1) er over 900 m i luftlinje, og til det yngre tunet Tråen nordre (gnr. 45/2) rundt 800 m. Dette indikerer at nærhet til tun *ikke* har vært vektlagt da kirkestedet ble valgt. Det gjenstår da få muligheter til å forklare kirkestedets plassering ut fra relasjonsteorien. Like ved kirkestedet er det angivelige offerstedet Ormesteinen. Denne steinansamlingen ligger tett inntil en steil bergvegg, og har vel rast ut fra denne. Mer interessant her er Eliades teori om *axis mundi* (jf. kap. 3.1.3). Kan bergveggen som reiser seg mot himmelen like bak den særegne Ormesteinen blitt oppfattet som dette stedets *axis mundi*, forbindelseslinjen til gudene, i hedensk tid? Dette forholdet, samt det mulige røysfeltet som også ligger nær kirkestedet, *kan* ha vært utslagsgivende for kirkebyggeren. Om dette skulle være de avgjørende faktorer for anleggelsen, vil det her være naturlig å se en stedskontinuitet av rituell art, og en mulig forklaring på kirkestedets perifere plassering.

6.2 Samlende vurdering

På bakgrunn av den diskusjon jeg har ført i dette kapittelet, ser jeg det som sannsynlig at det i Uvdal og Rollag har blitt anlagt gårdskirker av den lokale stormann. Begge steder synes å henvende seg til én gård alene og fremstår ikke som monumentale for den øvrige gårdsbebyggelsen. I Uvdal åpner tolkningen av gårdsnavnet Husebø for maktkontinuitet fra førkristen tid, mens dette er mer uvisst i Rollag. Likevel, gårdsgrenseanalysen tyder på at Tråen har vært en betydelig gård i Rollagbygden i førkristen tid, og kan slik indikere et maktspekt som kan settes i sammenheng med valget av denne gården for kirkereising. Jeg finner ikke spor etter kultstedskontinuitet i Uvdal, men dette *kan* være tilfelle i Rollag.

De øvrige fem kirkestedene, som jeg anser som felleskirker, ligger alle sentralt i en kontekst uten større gårder, og alle ligger monumentalt og lett tilgjengelig ved ferdselsårene. Nores tilknytning til det hedenske gravfeltet kan tyde på kultstedskontinuitet, mens dette ikke lar seg klart påvise ved de resterende fire stedene. Vedrørende spørsmålet om maktkontinuitet kan betydningen av gårdsnavnet Lande vitne om at gården Flesberg var en sentral storgård i førkristen tid, men jeg kan ikke se at gården har holdt en slik posisjon da kirkestedet ble anlagt.

Hva angår alder, har jeg i Uvdal forholdt meg til myntfunnet under den første kirken som er avdekket på stedet (1100-1130), og jeg ser ingen andre spor her som skulle tilsi en vesentlig eldre datering. Nore kan på bakgrunn av arkeologiske spor tidfestes til samme periode som Uvdal. Den nå revne stavkirken i Veggli hadde ornamentale og byggtekniske likhetstrekk til Uvdal stavkirke som gjør at jeg anslår at disse to stavkirkene ble reist om lag samtidig. Med tanke på at de arkeologiske spor under kirkene i Uvdal og Nore, er det ikke usannsynlig at også kirkestedet i Veggli kan ha blitt anlagt tidligere enn den revne kirken som nevnes i kildene. I Rollag er også muligheten til stede for at her har stått et eldre bygg, men det er ikke foretatt arkeologiske undersøkelser som kan bekrefte dette. Det gjør vanskeligere å skulle tidfeste kirkestedets alder på bakgrunn av arkeologisk materiale alene, men jeg mener det er sannsynlig at det har blitt anlagt i tiden rundt Uvdal og Flesberg, grunnet sin status som gårdskirke og tidlige sognekirke, og også den geografiske plassering mellom de to nevnte. Om Flesberg tilsier Jensenius' datering av stavkirken at kirkestedet også her er anlagt senest i første kvartal av 1100-tallet. Om Lyngdal kirkested foreligger det ingen arkeologiske eller skriftlige kilder som tilsier at her har vært et kirkested i middelalderen. Skre og Brendalsmo har gjennom sine undersøkelser funnet at kapell uten gravplass i stor grad oppsto i høymiddelalderen, og at disse gjerne ble reist i usentrale bygdelag. En slik beskrivelse passer for Lyngdal. Om det i det hele tatt har stått en kirke her i førreformatorisk tid, så anslår jeg derfor en datering her til tidligst rundt år 1200. Svene kirkested er også vanskelig å tidfeste, men dets posisjon langs hovedferdselsåren ved "inngangen" til dalføret sørfra, og i en relativt lik kontekst som Nore og Flesberg, kan indikere et samtidig overordnet mønster som gjaldt for hele Numedal, og jeg ser det som sannsynlig at Svene kirkested kan ha blitt anlagt i samme tidsrom som de fem andre kirkestedene langs Numedalslågen. Uvdals posisjon som mulig kongelig veitslegård åpner for at kirkestedet her kan ha blitt anlagt en gang på 1000-tallet, men dette kan ikke påvises, og min konklusjon blir at de seks kirkestedene Uvdal, Nore, Veggli, Rollag, Flesberg og Svene, som alle ligger i selve Numedalen, har oppstått om lag samtidig rundt år 1100. Spørsmålet om fra hvilken retning Numedal ble kristnet ser jeg som

ikke mulig å svare sikkert på. Om Uvdal er det eldste kirkestedet ville det kanskje være naturlig å tolke dette som at kristningen ble foretatt vestfra. Samtidig synes sagaenes fremstilling av kristningsforløpet å peke mot at Olav den Helliges kristningsferd på Østlandet også omfattet Numedal. Uten videre arkeologiske undersøkelser blir dette spørsmålet derfor stående åpent.

6.3 Sammenligning med undersøkelser i andre områder

Kirkestedsundersøkelser er som nevnt tidligere foretatt i geografisk og sosiopolitisk ulike deler av Sør-Norge, og gir slik forskjellige svar på de, i hovedsak, samme problemstillingene som gjelder kirkestedenes alder, byggherre, og plassering. På Vestlandet har noen av undersøkelsene innbefattet kongsgårder og godssamlinger, hvilket resulterer i andre forutsetninger enn for mindre sentrale innlandsbygder, hvor sosiale forhold gjerne var jevnere. Skres undersøkelser i Sør-Gudbrandsdalen ledet frem til at det overveiende ble bygget felleskirker, men også gårdskirker. Skre fant ikke at kultstedskontinuitet var presentert i nevneverdig grad. Brendalsmos undersøkelser i Trøndelag ga konklusjonen at samtlige av de tidlige kirkene var bygget av eliten, og anslo 1000-tallet som en utbredt byggeperiode grunnet de manglende hedenske gravminnene fra denne perioden. Hva angikk kultstedskontinuitet var det stor forekomst av kirkereising i/ved eldre gravfelt, men dette kunne også ses på som en videreføring av engelsk og kontinental praksis. Tolpinruds studie fra Hallingdal sannsynliggjorde at her var innslag av både felles- og gårdskirker, samt et kirkested som kunne knyttes til kongen. Tolpinrud brukte begrepet områdekontinuitet om samlingsplasser, og fant ikke direkte kultstedskontinuitet. Bergs undersøkelser av innlandsbygdene Heddal og Røldal resulterte i at det her var sentralplasserte felleskirker og ingen spor etter kultstedskontinuitet. Jeg ser mange fellestrekk til min undersøkelse gjennom representativiteten av både gårds- og felleskirker, samt innslag av kirker nær samlingsplasser og ferdselsårene. Undersøkelsene på Vestlandet gir et noe annet bilde hvor der i ytre strøk er større andel av flere kirker i samme bygd, noe som også gjelder for Indre Sogn. Dette er tolket av Ingvaldsen, Brattekværne og Haug som at stormannsgårder med private kirker generelt sett oppstår i større antall rundt kongsgårder. Den største forskjellen jeg ser er hvor Skeidseid ikke finner at monumentalitet var en forutsetning ved felleskirkene i sine to områder, er dette et aspekt ved alle felleskirkene i mitt område.

7. Oppsummering og avslutning

I denne studien har jeg belyst sider som kan ha vært avgjørende for anleggelsen av de syv middelalderske kirkestedene i dalføret Numedal i Buskerud fylke. Grunnet dalens lengde har jeg foretatt en geografisk inndeling der de fire kirkestedene i Uvdal, Nore, Veggli og Rollag faller inn under øvre Numedal, og de resterende Flesberg, Lyngdal og Svene har blitt omtalt under nedre Numedal. En slik type arkeologisk analyse har ikke før blitt utført for dette dalføret.

Hovedproblemstillingene har vært spørsmålene om hvem som anla stedet; var det én storbonde som reiste kirke til seg og sine, eller utgjorde jevnbyrdige bønder et samvirke og reiste en kirke som favnet et større publikum? I tillegg har jeg undersøkt hvilke kriterier som kan ha lagt til grunn for valg av kirkestedets beliggenhet; er det sentralt plassert i et bygdelag, og/eller ved gamle samlingsplasser? Kirkestedets alder har også vært et tema, og om det kan knyttes eldre rituell bruk til stedet. For å kunne gjennomføre en slik undersøkelse har jeg benyttet relevante teoretiske og metodiske tilnærmelser. Her har det vært viktig å danne seg en mental forståelse av hvordan middelaldermennesket kan ha oppfattet og levd i samspill med naturen, herunder hvordan den rituelle benyttelse av naturen har fortont seg. Likeledes har det vært av betydning å danne et bilde av hvordan man avgrenset landskapet i private og mer offentlige rom. Gjennom visuell landskapsanalyse har jeg gjort meg kjent med hvordan kirkestedene er anlagt topografisk og geografisk i forhold til gårdsbebyggelsen. Dette for å se om én spesifikk gård pekte seg ut i relasjon til kirkestedet. En retrospektiv gjennomgang av yngre kildemateriell har gitt en relativ oversikt over hvilke gårder som eksisterte i tiden rundt religionsskiftet, samt deres økonomiske status. Andre kilder har kunnet vitne om, eller underbygge før fremkomne indisier, om gårdenes maktposisjon i bygden i tiden da kirkestedet ble anlagt. Jeg skal her avslutningsvis oppsummere de resultater undersøkelsen har gitt.

Jeg har ved kirkestedene forsøkt å se hvilke mentale og fysiske faktorer som har kunnet vært meningsbærende nok for kirkereiserne til at de gjorde sine stedsvalg for disse. Her har elementer som avstand til gårdens tun, hedenske gravminner, samt ferdselsårer og samlingsplasser vært viktige å kartlegge. De topografiske forholdene i bygden vil naturlig være behjelpelig med å oppnå en effekt av monumentalitet og synlighet for den reiste kirken, og dette, sammen med kirkestedets sentrale eller perifere beliggenhet, vil igjen kunne indikere mulige maktforhold. Etter en slik kartlegging har jeg gjennomgått det forefinnende arkeologiske materialet for å få en tilnærmet oversikt over hvilke funn som kan settes i forbindelse med kirkestedene med tanke på bl.a. omfang og daterbart materiale, samt mulige

gårdsgrenseindikatorer. Ved bruk av økonomiske kart har jeg forsøkt å gjenskape eldre gårdsgrenser, for slik kunne se gårdenes størrelse i eldre tid. Dette for å få en nærmere forståelse omkring kirkestedenes opprinnelige kontekst, noe som ikke alltid lar seg klart gjenfinne i dagens gårdssammensetninger. Her har også tolkning av gårdsnavn kunnet indikere gårdenes alder, som er viktig med tanke på hvilke gårder som var etablert i tiden rundt kirkestedenes anleggelse. Ved retrospektiv bruk av skattematrikkelen fra 1647 har jeg utarbeidet kalkulasjoner om de respektive bygdens økonomiske status, samt også hver enkelt gård som kan relateres til kirkestedene, for slik kunne belyse hvilken økonomisk forutsetning som lå til grunn for at kirkestedet kunne etableres. Resultatene av dette arbeidet ble så sammenlignet med kartmaterialet, og kunne slik indikere om kirkene ble reist på én stormannsgård, eller om det var mer sannsynlig at et samvirke av statusmessig laverestående gårder sto for anleggelsen. Jeg har kommet til én sikker gårdskirke (Uvdal), samt én sannsynlig gårdskirke (Rollag). De øvrige fem ser jeg som felleskirker. Gårdskirkene skiller seg fra felleskirkene ved at synlighet til andre enn eiergården ikke synes å være vektlagt. De er heller ikke sentralt plassert i forhold til bygden som helhet. Her vil jeg presisere at gårdssammensetningene i Uvdal i gammel tid tegnet et annet bilde enn den situasjon som oppsto etter at kirkestedet ble anlagt.

Likhetstrekk ved de fem felleskirkene har vært midtpunkt plassering, og de har alle vært monumentalt beliggende med god synlighet til sine bygdelag. I tillegg er det å anta at ferdsel har vært av betydning, da fire av kirkestedene ligger nær hovedferdselsårene og antatte samlingsplasser. For Lyngdals del kan det se ut som at å fremstå som inkluderende for hele bygden, har vært den pragmatiske og avgjørende faktor for plasseringen av kirkestedet.

Hva angår forekomst av hedenske gravminner og deres betydning ved en eventuell kultstedskontinuitet, er det bare ved Nore jeg har funnet indikasjoner på at dette kan ha forekommet, ved at kirkestedet synes anlagt midt i et område hvor det skal ha vært høy begravellesaktivitet i førkristen tid. Jeg har spekulert rundt hvorvidt kultstedskontinuitet også er sannsynlig i Rollag, men grunnlaget gjør at dette blir for usikkert å konkludere med.

På bakgrunn av de arkeologiske dateringene ved Uvdal og Flesberg, som begge med sikkerhet kan spores til første del av 1100-tallet, finner jeg det rimelig at den geografiske avstanden disse bygdene imellom kan indikere at også kirkestedene innenfor disse ytterpunktene kan ha blitt anlagt i samme periode eller noe tidligere. Om at kirkestedene kan trekkes ned på 1000-tallet har jeg likevel ingen sikre holdepunkter for å gjøre, men det kan altså være mulig. Grunnet at hovedferdselsåren gjennom dalen sørfra passerer Svene, ser jeg

det som sannsynlig at kirkestedet også her er etablert i denne fasen. Lyngdal er avsidesliggende i forhold til de andre kirkestedene i Numedal, og her foreligger ingen arkeologisk eller skriftlig informasjon som kan gi sikker aldersbestemmelse. Jeg har likevel funnet grunn til å anta at kapellet her kan ha blitt reist i høymiddelalderen.

Seks av de syv kirkestedene i Numedal anser jeg altså som etablert før kirken som en egen organisasjon ble opprettet i 1152/53.

Abstract

The valley Numedal in Buskerud county has been the geographical scene for my master's thesis, comprising the study of seven medieval church sites. My aim has been to shed light upon the question of when Christianity was introduced in the area. The main research questions were: who built churches in Numedal, when were the sites established, and finally, why were the sites chosen? Has a close relationship to the church raiser been stressed? Central or remote situation compared to the farm settlements? Do they indicate a deliberate continuity or discontinuity through relations, or lack of such, towards older heathen ritual places?

In order to elucidate these problems I have made use of theoretical and methodological procedures that include archaeological visual landscape analysis when assessing the sites, and in order to gain understanding of how people of the early Middle Ages might have approached the areas both mentally and socio-economically. I have also applied a retrospective method when studying maps and the taxable production of the farms in the 17th century to establish whether farms solely could be economically strong enough to build and maintain a church. At the turn of the 1st millennium the majority of Norwegian farmers were just about self-sufficient, and as building churches were expensive, and unless the builder was wealthy, it is assumed that a number of farmers formed an unit in order to manage the costs. Thus, two types of churches emerged; privately built farm churches, and the "multiple-owner's" churches.

The valley Numedal is regarded as a major traffic artery between the Eastern and Western parts of Norway since early historic times right up to the 20th century, an aspect I have addressed when assessing the different sites. Whether heathen ritual traditions had an impact on the choice of site, has also been taken into consideration when evaluating the timeframe for when a church could earliest have been built. The topographical location has been an important issue too, as well as a monumentality placed church may have advertised the power of the new religion, and, presumably equally important, the wealth of the church owner.

My study has led to the conclusion that two of the churches were built on large farms and five churches had multiple ownership. Heathen ritual tradition may have had an impact at only one site, while the five multiple owned churches are located near the main routes through the valley, or at sites where people might have gathered. The sites are centrally located in their communities, while the privately owned churches are exclusively tied to the farm on whose land they are built.

Figur- og tabelliste

Figurer:

0. 1	Forside. Illustrasjon av forfatteren	
1. 1	Utsnitt undersøkelsesområdet	6
4. 1	Oversiktskart over Uvdal kirkested	30
4. 2	Fotoutsnitt Uvdal	31
4. 3	Symbolkart Uvdal	32
4. 4	Oversiktskart over Nore kirkested	33
4. 5	Fotoutsnitt Nore	34
4. 6	Symbolkart Nore	35
4. 7	Oversiktskart over Veggli kirkested	36
4. 8	Fotoutsnitt Veggli	37
4. 9	Symbolkart Veggli	38
4.10	Fotoutsnitt Kjemhusfeltet	39
4.11	Oversiktskart over Rollag kirkested	39
4.12	Fotoutsnitt Rollag	40
4.13	Symbolkart Rollag	42
4.14	Fotoutsnitt Ormesteinen	43
4.15	Oversiktskart over Flesberg kirkested	44
4.16	Fotoutsnitt Flesberg	45
4.17	Symbolkart Flesberg	46
4.18	Oversiktskart over Lyngdal kirkested	47
4.19	Fotoutsnitt Lyndal	48
4.20	Symbolkart Lyngdal	50
4.21	Oversiktskart over Svene kirkested	51
4.22	Fotoutsnitt Svene	52
4.23	Symbolkart Svene	53
5. 1	Oversikt øvre Numedal	57
5. 2	Utsnitt Prestegarden, Uvdal	58
5. 3	Bearbeidet ØK-kart over gamle gårdsgrenser Uvdal	59
5. 4	Bearbeidet ØK-kart over gamle gårdsgrenser Nore	60
5. 5	Bearbeidet ØK-kart over gamle gårdsgrenser Veggli	61
5. 6	Bearbeidet ØK-kart over gamle gårdsgrenser Rollag	63

5.7	Oversikt nedre Numedal	64
5.8	Bearbeidet ØK-kart over gamle gårdsgrenser Flesberg	65
5.9	Bearbeidet ØK-kart over gamle gårdsgrenser Lyngdal	67
5.10	Bearbeidet ØK-kart over gamle gårdsgrenser Svene	68
5.11	Detaljkart, grenser Svenesund	69
6.1	Opplandenes utstrekning	75
6.2	Oversikt sagnkirker	76

Tabeller:

4.1	Første kjente status om kirkestedene	54
5.1	Gårder i Numedal med landskyld i 1647	56
5.2	Oversikt Uvdal sogn	58
5.3	Oversikt Nore sogn	60
5.4	Oversikt Veggli sogn	61
5.5	Oversikt Rollag sogn	62
5.6	Oversikt Flesberg sogn	65
5.7	Oversikt Lyngdal sogn	66
5.8	Oversikt Svene sogn	67
6.1	Aldersindikatorer	71

Litteraturreferanser

- Andrén, A. 2002: *Platsernas betydelse. Norrøn ritual och kultplatskontinuitet. I: Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual. Vägar till Midgård 2.* K. Jennbert; A. Andrén; C. Raudvere (red.). Nordic Academic Press, Lund.
- Anker, P. 1997: *Stavkirkene - deres egenart og historie.* Cappelen. Oslo.
- Berg, L.C. 2005: *Heddal og Røldal. En komparativ analyse av to kirkesteder.* Upublisert masteroppgave i arkeologi, UiB.
- Birkeli, F. 1973: *Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Birkenes, L.Ø. 2004: *Grav, gard og kyrkje. Ei arkeologisk analyse i Hardanger-regionen.* Upublisert hovedoppgave i arkeologi, UiB.
- Bjerknes, K. 1947: *Romansk og gotisk i våre stavkirker. Omkring Hopperstadkirken. Fortidsminner XXVIII,* Grøndahl & Søn, Oslo.
- Brattekværne, C. 2006: *Kirkesteder i Indre Sogn. En arkeologisk analyse av religionsskiftet, med utgangspunkt i kirkesteder i Indre Sogn.* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, UiB.
- Brendalsmo, A. J. 2001: *Kirkebygg og kirkebyggere – Byggherrer i Trøndelag ca. 1000 – 1600.* Doktorgradsavhandling, UiT. Tromsø.
- Brendalsmo, A. J. 2009: *Kirkens gårder: forholdet mellom kirker og gårdstun i norsk middelalder. I: Den tapte middelalder. Varia. Nr. 71.* 81-88.
- Brendalsmo, J.; Stylegar, F-A. 2003: *Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder til kirkeforskningen. I: Hikuin nr. 30.* 69-94.
- Bull, E. 1920: *Leding. Militær- og finansforfatning i Norge i ældre tid.* Steenske Forlag, Kristiania og København.
- Christie, H. 1970: *Nore stavkirke. Årbok 1969, 124. årgang.* Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Grøndahl & Søn, Oslo.

- Christie, H. 1992: Undersøkelsene i 1978 gav ny kunnskap. I: *Uvdal stavkirke forteller*. 15-25. Nore og Uvdal kommune/Foreningen til norske Fortidsminnemerkeres Forvaring avd. Buskerud, Uvdal.
- Christie, H. 2009: *Urnes stavkirke. Den nåværende kirken på Urnes*. Pax Forlag, Oslo.
- Christie, S. og H. 1981: Buskerud. *Norges kirker, bind 1*. Riksantikvaren. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Davidsen, T.M. 1964: *Den gamle stavkirken. Av Hemsedal stavkirkes historie gjennom nær 700 år*. Dreyer Forlag, Oslo.
- Dietrichson, L. 1892: *De Norske Stavkirker. Studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling*. Alb. Cammermeyers Forlag, Kristiania og Kjøbenhavn.
- DN: Diplomatarium Norvegicum I-XXI, dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo.
- Eliade, M. 1969: *Det hellige og det profane*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Farbregd, O. 1984: Gardsgrenser og geometrisk analyse. Teori og metodiske prinsipp. I: *Heimen 1, XXI*. 33-50. Trondheim.
- Flatin, T. 1917: Flesberg. Fraa dei eldste tidir til no. *Bygdesoge for Flesberg, bind 1*. Olaf Norlis forlag, Kristiania.
- Flatin, T. 1932: Flesberg. Fraa dei eldste tidir til no. *Bygdesoge for Flesberg, bind 3*. Olaf Norlis forlag, Kristiania.
- Friberg, F. 1977: Hardangervidda. *Buskerud. Bygd og by i Norge*. L. Throndsen (red.). 81-89. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Friis, P. C. 1881: *Samlede skrifter. Udgivne for den norske historiske Forening*. G. Storm (red.). A.W. Brøgger, Kristiania.
- Fønnebø, R 1968: *Nordmannsslepene. Store Nordmanns Sleppe den eldgamle ferdselsåren mellom Østlandet og Vestlandet*. Norges Naturvernforbund og Numedal Reiselivslag.
- Fønnebø, R. 2004: *Oldtidsveger – Slep og kongeveger*. Orion Forlag, Oslo.

- G: *Gulatingslovi*. Robberstad, K. 1969. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Gansum, T.; Jerpåsen, G.B.; Keller, C. 1997: Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder. *AmS-Varia nr. 28*, Stavanger.
- Gansum, T. 1999: Gjenstanden og dens meningsinnhold – arkeologisk perspektiv på saker og ting. I: *Samtiden nr. 5/6*. 24-34.
- Gellein, K. 1998: Kristningsprosessen – belyst gjennom den hedenske gravskikken i Hordaland. I: *Samfunn i endring. Fra vikingtid til reformasjon. Onsdagskvelder i Bryggens Museum XIII* I. Øye (red.). 7-25. Bergen
- Giddens, A. 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press, Oxford.
- Gjermundsen, J.O. 1991: Hvor langt kan vi stole på skattematrikkelen? I: *Den eldste matrikkelen. En innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647*, R. Fladby og H. Winge (red.). 33-37. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.
- Haug, C. 2009: *Kristningen av steder. – En arkeologisk analyse av middelalderske kirkesteder på Karmøy*. Upublisert masteroppgave i arkeologi, UiB.
- Helle, K. 1995: Kongemakt og kristendom. I: *Kristendommen slår rot. Onsdagskvelder i Bryggens Museum X*. A. Ågotnes (red.). 41-54. Bergen.
- Heimskringla: *Snorre - Noregs kongesoger, bind 1*, F. Hødnebo og H. Magerøy (red.). Det Norske Samlaget, Oslo 1979.
- Hodder, I. 1986: *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hoff, K. 1989: Ætt, gard og grend. *Rollag Bygdebok, bind 2*. Rollag Bygdeboknemd.
- Hovstad, H. 1980: Gårdsgrenser. Et bosetningshistorisk hjelpemiddel? *Serie B. Skrifter LXII*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø.

- Ingvaldsen, L. M. 1996: *Kirkene i søre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, UiB.
- Iversen, F. 2008: Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder. *UBAS nr. 6*. Universitetet i Bergen.
- Jensenius, J.H. 1998: Røldal, stavkirke eller...? I: *Viking LXI*. 131-145.
- KLMN: Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Roskilde og Bagger 1956-78. København.
- Krefting, O. 1868: *Selje Klosterlevninger. Indberetning om antikvariske undersøgelser 1866-1867 i Selje kirke- og klosterruiner*. Werner & Ko. Kristiania.
- Lidén, H-E. 1995a: De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem, og hvordan? I: *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. H-E. Lidén (red.). 129-141. Universitetsforlaget, Oslo.
- Lidén, H-E. 1995b: Kultkontinuitetsproblemet. Ble kirken på Mære i Nord-Trøndelag bygget på hovets grunn? I: *Kristendommen slår rot. Onsdagskvelder i Bryggens Museum X*. A. Ågotnes (red.). 7-17. Bergen.
- Loftsgard, T.K. 1973: Nore-Uvdal i forn og nye. Del I. *Gards- og attesoge for Uvdal, bd. IV*. Nore og Uvdal Kommune.
- Lorange, E. 1984: *Byen i landskapet. Rommene i byen*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Løwe, G.C.V. 1997: Religionsskiftet i samspill med de politiske maktforholdene i Norge. En historiografisk undersøkelse. *KULTs skriftserie nr. 72*. Norsk Forskningsråd.
- Magnell, S. 2009: *De første kirkene i Norge. Kirkebyggingen og kirkebyggere før 1100-tallet*. Upublisert masteroppgave i arkeologi, UiO.
- McNicol, J. 1997: Plassering av de første kirkene i Norge i forhold til de første kultstedene. En historiografisk studie omfattende tiden etter 1830. *KULTs skriftserie nr. 98*. Norsk Forskningsråd.

- Munch, P. A. 1850: *Symbolae ad historiam antiquiorem rerum Norvegicarum*. P.A. Munch (red.). C. Werner & Comp., Kristiania.
- Nicolaysen, N. 1866: *Norske fornlevninger – En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger, ældre en reformationen og henførte til hver sit sted*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Kristiania.
- Nilssøn, J. 1595: *Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*. Ved Dr. Yngvar Nielsen 1885. A.W. Brøggers Bogtrykkeri, Christiania.
- Norberg-Schulz, C. 1992: *Mellom jord og himmel – En bok om steder og hus*. Pax Forlag, Oslo.
- NS: *Norsk Stadnamnleksikon*. J. Sandnes; O. Stemshaug (red.), 1997, Det Norske Samlaget, Oslo.
- Nyborg, E. 1986: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. I: *Hikuin nr. 12*. 17-66.
- Olsen, B. 1997: *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i akreologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, M. 1926: *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. Aschehoug Forlag, Oslo.
- Olsen, O. 1995: ”Hørg, hov og kirke – 30 år efter. I: *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. H-E. Lidén (red.), 121-128. Universitetsforlaget, Oslo.
- Petersen, J. 1919: *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. I kommission hos Jacob Dybwad. Kristiania.
- Ross, M.C. 2002: Närvaron och frånvaron av ritual i norröna medeltida texter. I: *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2. K. Jennbert; A. Andrén och C. Raudvere (red.). Nordic Academic Press, Lund.

- Rygh, O. 1909: [NG] *Norske Gaardsnavne – i Buskeruds Amt*. Bind 5. Utgivne med tilføjede forklaringer af Hj. Falk. W.C Fabritius & Sønner A/S, Kristiania.
- Rynning, L. 1914: *Til forvaltningsrettens historie. Brunla len og lensmænd*. Historiske Tidsskr. R 5. B 2.
- Sawyer, B. & Sawyer, P. 1992: Medieval Scandinavia. From conversion to reformation, circa 800 – 1500. *The Nordic Series, Volume 17*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Sigurðsson, J.V. 2003: *Kristninga i Norden 750 – 1200*. Samlaget, Oslo.
- Skaare, K. 1992: Myntene under kirkegulvet. I: *Uvdal stavkirke forteller*. 62-69. Nore og Uvdal kommune/Foreningen til norske Fortidsminnemerkeres Forvaring avd. Buskerud, Uvdal.
- Skeiseid, A. 2007: *Seks kyrkjestader i Rogaland. Ein arkeologisk analyse av kyrkjestader i ytre og indre delar av Rogaland*. Upublisert masteroppgave i arkeologi, UiB.
- Skre, D. 1988: [1984] Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen. *Riksantikvarens Rapporter 16*. Alvheim & Eide Akademisk Forlag, Bergen.
- Skre, D. 1995: Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I: *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. H-E. Lidén (red.). 170-233. Universitetsforlaget, Oslo.
- Sognnes, K. 2000: Det hellige landskapet. Religiøse og rituelle landskapselementer i et langtidsperspektiv. *Viking LXIII*. 87-121. Norsk Arkeologisk Selskap, Oslo.
- Solberg, B. 2000: *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Gyldendal Akademisk Forlag, Oslo.
- Solhjell, K.O. 1992: Frå steinalderen til år 1800. *Bygdehistorie for Nore og Uvdal, bind 1*. Nore og Uvdal Kommune.

- Smedberg, G. 1973: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie.* CWK Gleerups Förlag, Lund.
- Smith, J.Z. 1998: *Å finne sted. Rommets dimensjon i religiøse ritualer.* Pax Forlag, Oslo.
- Steinnes, A. 1955: *Husebyar.* Den norske historiske forening. I kommisjon hjå Grøndahl & Søn, Oslo.
- Steinsland, G. 1995: Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen? I: *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge.* H-E. Lidén (red.). 9-27. Universitetsforlaget, Oslo.
- Steinsland, G. 2005: *Norrøn religion – myter, riter, samfunn.* Pax Forlag, Oslo.
- Sønsterud, K. 1999: Frå Harang til Haugen. Nore-Uvdal i forn og nye. Del II. *Gards- og ættesoge for Uvdal, band IV.* Nore og Uvdal Kommune.
- Søyland, E.H. 2009: *Elleve kirkesteder i Hordaland. - En arkeologisk analyse av kirkesteder på Osterøy og i Lindås.* Upublisert masteroppgave i arkeologi, UiB.
- Tolpinrud, C.M. 2008: *Tidlige kirkesteder i Hole og Ål, Buskerud – En komparativ analyse.* Upublisert masteroppgave i arkeologi, UiB.
- Vinger, S. 1990-1997: *Flesberg-boka. Bustad og ætt, bind 2,4-5.* Flesberg Kommune.
- Ødegård, M. 2007: *Graver og grenser – territoriell organisering av gårdene i jernalderen i Søndre Vestfold.* Upublisert masteroppgave i arkeologi, UiB.
- Øye, I. 2002: Landbruk under press 800-1350. I: B. Myhre og I. Øye, *Jorda blir levevei 4000 f.Kr.-1350 e. Kr., Norges landbrukshistorie I,* 215-414, Samlaget, Oslo.

Matrikkel/jordebok

1615: <http://da4.uib.no/cgiwin/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=jb08001615>

1647: http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Andre kilder

- Askeladden: <http://askeladden.ra.no/>
- Oldsaksamlingen: <http://www.dokpro.uio.no/arkeologi/oslo/hovedkat.html>
- Statens Kartverk: <http://www.statkart.no/>
-
- Jensenius, J.H. 2010: <http://www.stavkirke.info/stavkirker/>
- Jensenius, J.H. 2010: <http://www.stavkirke.info/stolpekirker/>
-
- Noer, K. 1998: Oversettelse av J. Petersens oversikt over vikingsverd:
<http://www.vikingsword.com/petersen/ptsn054.html>
-
- Stylegar, F-A. 2004: http://arkeologi.blogspot.com/2004_08_01_archive.html